

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyn.ru

№ 81
(19514)

2021 чылдың
октябрь 27
среда

Хүннүн үнери — 07:23
Ажары — 17:02
Хүн дурту — 9:39

Садар өртээ хостуг 12+

КАДЫКШЫЛЫН ДАДЫКТЫРАР

Школачыларның күскү дыштанылгасы октябрь 25-тен ноябрь 7-ге чедир болур.

Республиканың коронавирууска удур оперативтиг штавының ээлчеглиг хуралы субботада болуп турган. Чаңгыс хонукта 39 бичии кижии коронавирустан аарый бергенин, класстарны он-ону-биле дистанциялыг өөредилгеже чорудуп турарын аңаа чугаалашкан. Кызылдың Ленин кудумчузунда уруглар эмнелгезин 70 орун-нуг ковид госпиталь кылдыр белеткээн. Бичии уругларга — 60, оларны ажаап-карактаар ада-иеге — 10 орун. Эпидемио-

логтук байдал ол хире дүвүренчиг апарган болганда, Тываның Чазак уруг-дарыгның кадыын камнаар дээш, дыштанылганы эртежиң эгелээрин шиитпирлээн.

Ийи неделя дыштанылга үезинде уругларны дадыктырып, кадыын быжыглаар. 14 хар четпээн уруглар ада-иези чокта, кудумчу, хей-ниити черлери кезивес ужурлуг дээрзин республиканың социал политика айтырыгларының талазы-биле Чазак Даргазының оралакчызы Елена Хардинова Аппарат хуралына чугулап айыткан.

Улуг-биче кижилерниң харысалгалыг

болурунун дугайында Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг социал четкиде арынга бижээн:

«Коронавирусту илби-шиди-биле тиилеп алып арга бисте чок болганда, боттарывыс демисежир ужурлуг бис. Дыштанылгаларны узадып кааны дээрге, хамчыктын хей улус аразына тараарын эвээжедир талазы-биле чөптүг хемчег-дир.

Өөредилге яамызы биле кожуун чагыргалары амгы үениң технологияларын ажыглавышаан, бичии уругларга солун хемчеглерни эрттирер ужурлуг.

Социал адыр чедимчелиг ажылдаар: коронавирууска удур бүгү хемчеглерни сагырын чедип алып; улуг назылыг улуска, бажыңындан үнмес ужурлуг хамаатыларга дузалажыр волонтерлар штавын тургузар; вакцинацияның темпизин улгаттырар.

Ада-иелер, бо үеде бажыңыңа олурары кедилг дээрзин уруг-дарыңарга угаадып, чагып сургап көөрүңерни дилеп тур мен. Ооң-биле чергелештир улуг улус вирус таратпас ужурлуг. Маска кедер, холдарын антисептик-биле аштаар чурумну сагып, тарыдып ап көрүңер.

Агаарлап үнмес, шимчээшкин кылбас үелер берге дээрзин билип тур мен. Соокка алзыр аарыгларның күзүн көвүдей бээрин база хей улустун ковидтен аараны илереп келгенин барымдаалааш, санитарлыг эмчилерниң сүмелээни ол.

Ал-бодунарны болгаш төрелдеринерни, чаңгыс чер-чурттугларыңарны камнап көрүңер!»

Тарылга — хамчыкка удур идегелдиг камгалал. «Тарытпас мен» деп шын эвес шиитпирниң уржуу-биле өске улустун уругдары аарып болур дээрзин утуп болбас.

Рада ДЕМЧИК.

КОВИДКЕ УДУР МАССАЛЫГ РЕЙДИЛЕР ЭГЕЛЭЭН

Тыва Чазактың айтыышкыны ёзугаар, коронавирус халдавырлыг аарыгга удур ажил чорударынче угланган санитар-эпидемиологтук негелделерни хажыдып турар улусту илередири-биле рейдилер чорудар бөлүктөрү тургускан. Ол бөлүктөрже федералдыг болгаш регионалдыг эрге-чагырга болгаш тус черниң бот-башкарылганың ажилдакчылары кирип турар.

Бо бөлүктөрүң ажилдаар графигин тургускан. Ол график ёзугаар неделяда дөрт хүнден эвээш эвес хыналдалыг рейдилер-биле үнүүшкүннерни чорудар. Яамы бүрүзүнден болгаш өске-даа албан черлеринден рейд чорудар бригадаларга административтиг чурум үрээшкенин илередип, протокол ёзугаар документилерни долдурар эргелиг ажилдакчыны албан хаара тудар. Албан черлериниң удуртукчулары боттарының ажилдакчыларын рейдилерге кириштирген соонда, оларга немелде дыштаныр үени бээрин өөренип көөр.

Росгвардия, полиция, Росхереглелхайгааралының ажилдакчыларындан аңгыда, барык бежен хире кижини рейдилерге хаара тудар. Владислав Ховалыгның даалгасы-биле рейдиже үнер бригадаларны сөөртүр транспортту Тыва Чазактың автобаазасы хандырар болган. Рейдилерни Тыва Республиканың Баштыңының 2021 чылдың июль 6-да үнген 223 дугаарлыг Чарлыына үндезилээш, чорудар. Ол чарлык ёзугаар рейд киржикчилери ковидке удур чарлаттынган чурумну хажыткан улусту торгаар эргелиг болур. Ындыг торгаалдарның хемчээли 30 муңдан 300 муң рубльга чедир чурум үрээшкениниң аар-чиик хевиринден хамааржыр.

Сагындырып каар чүүл, республика девискээринде корона-вирус аарыгның катап непереп эгелээнин барымдаалааш, шак

мындыг кызыгаарлаашкынныг хемчеглерни күштелдирген. Оон аңгыда, ноябрь 1-ден тура ресторан, кафе, спортзалдар, МФЦ болгаш өске-даа хей кижии чыгыр черлерге QR-код-биле чонну кирир арганы эрге-чагырганың даргалары чугаалажып турар. Шак мындыг шыңгы хемчеглер соонда ковидке удур тарыдып алыксаан улус көвүдээр дээрзинге удуртукчулар идегеп турар.

Ындыг турбуже, Тыва коллективтиг иммунитет талазы-биле Россияда баштайгы одуругларда чоруп турар дээрзин Татьяна Голикова демдеглээн.

К. МОНГУШ.

Кыска медээлер

АЪШ-ЧЕМ-БИЛЕ ДЕТКИИР

Тывада коронавирууска удур тарылга алган 60 хардан өрү назылыг хамаатыларны аъш-чем аймаа-биле деткип эгелээн. Октябрь 18-тен ноябрь 15-ке чедир вакцинацияның бүрүн курузун алган 60 хардан өрү назылыг хамаатылар ону алып эргелиг.

ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал политика яамызының дыңнадып турары-биле алып, кожууннарның төп эмнелгелеринче 894 түү аъш-чем аймаан дамчыткан. Ооң составында: үнүш үзү, эъттиг консервалар, чигир, далган, рис, кырлыг-кара база чиңге-тараа крупалары, макарон кылыгылары, шай, печенье болгаш конфеталар кирип турар.

АЛДЫ КОЖУУНГА ФАП-ТАР НЕМЕЖИР

Кадык камгалалының бирги звенозун чаартыр регион программанын боттандыраары-биле республиканың алды кожуунунга ийи эмчи амбулаториязын база чеди фельдшер-акушер пунктун (ФАП) тудар. Бо чылдың төнчүзүңге чедир ол тудугларны доозар.

Ыраккы Мөңгүн-Тайга кожуунун Тоолайлыг, Барыын-Хемчик кожуунун Бижикиг-Хая биле Хөнделең, Чөөн-Хемчиктин Хөндергей биле Чыргакы, Кызыл кожуунун Шамбалыг, Каа-Хем кожуунун Бүрен-Хем суурларга чаңгыс аай хевирлиг ФАП-ты, ол ышкаш Бай-Тайга кожуунун Бай-Тал база Чөөн-Хемчик кожуунун Чыраа-Бажы суурларга эмчи амбулаторияларын тудуп үндүрер. Республиканың Кадык камгалал яамызы өске регионнарда бистиң республикада бүдүрбейн турар, быжыдыр чыпшырган дөрт кырлыг ыяшты ФАП-тар тударына садып алган.

227 ӨГ-БҮЛЕ СОЦИАЛ ХӨМҮР-ДАШТЫ АЛЫР

Барыын-Хемчик кожуунга бо чылын «Социал хөмүр» губернатор төлөвилелдин деткимчезин хей ажитөлдүг 227 өг-бүле алып. Октябрь айның эгезинден-не хөмүр-дашты ол өг-бүлелерге дажып эгелей берген.

Бо хүнде нитизи-биле Кызыл-Мажалыктан — 60 өг-бүле, Шекпээр сумузундан — 21, Аксы-Барлыктан — 10, Барлыктан — 11 өг-бүле социал деткимчени алган.

Өске сумуларга хөмүр-даш деткимчезин көргүзери уламчылап турар. Ам-даа 125 өг-бүлеге хөмүр-даш-биле дузалаар.

ХАЛАС ӨӨРЕДИЛГЕЖЕ ЧАЛАП ТУРАР

ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал политика яамызы ажил чок хамаатыларны «Демография» национал төлөвилел-биле халас өөредилгеже чалап турар. Ноябрь 1-ден тура 1 ай дургузунда визажист, парикмахер, дыргак кылыр мастер, лэшмейкер деп мергезилдерге халас өөренип алып аргалыг.

Өөредилгениң негелдези: чагып кириген хамааты өөредилгезин дооскаш, 10 хонук дургузунда ажилга тургустунган турар азы хуу сайгарлыкчы кылдыр демдегледир азы болза бодун ажил-биле хандыртунган турар ужурлуг.

Сонуургаар айтырыгларлыг хамаатылар чурттакчы чонну ажилга хаара тудар төптерге баар азы 8(39422)2-12-99 дугаарлыг телефонче долгаар.

РЕСПУБЛИКАДА ЭПИДЕМИОЛОГТУГ БАЙДАЛ

Республикада эпидемиологтуг байдал: коронавирустуг хамчыктан аараан 433 кижиге стационарлыг эмнээшкнде. Оларның 64-ү бичии уруглар, а 14-ү иштиг херээжен улус.

Сөөлгү хонуктарда эмнелгеге 28 кижиге чыттырган, сегип эттине берген 19 кижиге үндүр бижээн. Тынышкын органнары кошкар, берге аарып турар 23 кижиге – ИВЛ, а 6 кижиге – НИВЛ кылы-мал аппараттарда кожуп эмнеп турар.

Октябрь 25-тен тура Кызылдың Чехов кудумчузунда Халдавырлыг аарыглар эмнелгези ковид госпиталь кылдыр ажил-дап эгелзээн.

КОРОНАВИРУСКА УДУР ТАРЫЛГА

Тыва Республиканың чуртта-чыларын хамчыктыг аарыгга удур тарыдып, коллективтиг имунитетти тургузуп алырынга вакцина чедер. Октябрь 24-те Ковид-Вак вакцинаның сөөлгү 9600 дозанын эккелген.

Спутник-лайт вакцинаның бирги кез-ээ-биле 120 муң кижиге тарыдып алган соонда, планның 72,7 хуузу күүсеттинген. Вакцинаның долу курузунун планының күүселдези 63,3 хуу болган.

Россия Федерациясында вакцинация талазы-биле бистиң республика 14-кү черде келген.

Барыын-Хемчиктин кожуннар аразында эмнелге төвү, Кызыл хоорайның, Эрзин биле Тере-Хөл кожуннарның төп эмнелгелери ковидке удур тарылганы 70 хуудан эвээш чорудуп турар.

Кызыл кожуннун төп эмнелгези эрткен неделяда 772 кижиге тараан.

ГРИППКЕ УДУР ТАРЫЛГА

Күзүгүп сооп келген үеде, гриппке удур тарылга ажылын уламчылап турар. Тожу, Бай-Тайга, Чөөн-Хемчик, Эрзин кожуннарда уруглар садтары барбайн турар 3-7 харлыг уруглар гриппке удур тарылганы эртпээн.

Албан черлериниң ажилдап турар оран-савазынга өске кижилерни кирип болбазының дугайында чаа үнген Чарлыкты организация бүрүзү сагып, чогуур актыларны тургузары чугула.

Тываның Чазактың Аппарат хуралының медээзин Р. ДЕМЧИК ажилдаан.

Тыва Республиканың Чазактың Аппаратының ээлчеглиг хуралы декабрь 25-те болган. Ону Тываның Баштыңының – Чазактың Даргазының бирги оралакчызы Александр Брокерт башкарып эрттирген.

Хуралга чугаалашкан айтырыгларның аразындан республикада корум-чурумнуң байдалынче, араганы хоойлуга чөрүштүр чажырып садар чорукче болгаш корона-вирус аарыгга удур вакцинацияже кол кичээнгейни салган.

Эрткен неделяда корум-чурум камгала-лының болгаш ээртир суксуннар-ны чажырып садар чорукка удур ап чоруткан хемчеглер дугайында Тыва Республиканың Чазактың Даргазының оралакчызы Тимур Куулар Чазактың Аппарат хуралында илеткээн. Корум-чурум камгалалында 1549 улусчу дружинниктер киришкени, 185 хемчеглерни ап чорут-каны, 163 литр арага аймаан илередип хурааганы; хөй-ниитиниң 109 черлеринге барып, коронавирускка удур хемчеглерни сагырынга хажыдышкыннар дээш 11 сагындырыгларны бергени, 4 админи-стративтиг протоколдарны тургусканы дээш оон-даа хемчеглерни адап, сан-чурагайларны айтыкан.

Арагалаар чорукка алыскан кижилер-биле ажилдаар психолог эмчини Улуг-Хем кожунче тускайлап чоруда-рының дугайында бо кожуннун админи-страциязының даргазының дилзэн Ти-мур Куулар Чазактың Аппарат хуралында дамчыткан.

Сумулар администрацияларында дем-делел дептерлерин кылып, октябрь 30-ден ноябрь 7-ге чедир дыштаныл-га хуннеринде полицияның участок төлээлериниң болгаш өске-даа хары-салгалыг ажилдакчыларның кээп турганын ол дептерге демделгезин ол саналдаан.

Оруктарга транспорт шимчээшкениниң айыыл чок чоруунче, мал-маганны сула одарладырынга кичээнгейни углан-дырарының чугулазын база Т. Куулар демделгезин.

Тыва Республика талазы-биле РФ-тин Иштиги херектер яамызының хөй-

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНДА

ниитиниң корум-чурум камгалал поли-циязының начальнигиниң оралакчызы Роман Анжиганов эрткен неделяда рес-публикага корум-чурум байдалы кандыг турганын Чазактың Аппарат хуралында илеткээн.

Чажырып садып турган 400 литр арага аймаан полиция ажилдакчылары хураа-ганы дээш өске-даа административтиг ко-рум-чурум үрээшкениниң дугайында дыңнадып ора, коронавирус аарыгга удур камгалал хемчеглерни ап чорудуп турар үеде Шагаан-Арыг хоорайның стадио-нунга автомобиль садарының мөөрейин организастап, санитарлыг негелделерни хажагайы-биле үрээнин Роман Анжиганов айтыкан.

Эрткен неделяда машинаны ээртир автоинспекция ажилдакчылары тут-кан. Ээртир чолаачыларның аразында Кызылдың дугаары 18 школазының баш-кызы, республика эмнелгезиниң медици-на ажилдакчызы база бар болган.

Эрткен чеди хонук дургузунда Тывага 3 өлүрүүшкүн болган. Кызыл хоорайга – 1,

Республикада коронавирус аарыгның байдалының дугайында дыңнадыгларны ТР-ниң Чазактың Аппарат хуралында "Росхереглелхайгаарал"-дың Тывада эргелелиниң удуртукчузу Людмила Салчак, республиканың кадык камгалал сайыдының бирги оралакчызы Марианна Куулар кылганнар.

Коронавирус аарыгга удур хемчег-лерниң бирээзи болур школачыларның узун хуусаалыг дыштанылганының хун-неринде дыштанылга оларның кадынга айыыл чок кылдыр организастаарынче шыңгы кичээнгейни башкылар болгаш ада-иелер салыр хүлээлгелин Люд-мила Салчак сагындырган. Коллектив-тиг иммунитет бистиң республиканың чурттакчыларында 63 хуу, а ол дээр-ге Москва облазының соонда көргүзүг (64 хуу) деп Л.Салчак дыңнадып, ындыг бай-дал оожургаарының чылдагааны эвес деп кичээндирип, вакцинацияны ам-даа дүргедир талазы-биле хемчеглер ду-гайында чугаалаан.

Марианна Куулар Чазактың Аппарат хуралында дыңнадыгга коронавируск

РФ-тин Онза байдалдар яамызының Тыва Республика тала-зы-биле эргелелиниң начальнигиниң оралакчызы Алексей Мороз республиканың барыын девискээринге 5,7 балл хемчээлдиг чер шимчээшкени октябрь 23-те болганын, Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик, Сүт-Хөл, Улуг-Хем, Чаа-Хөл кожуннарда элзэн күштүг билдингенин дыңнаткан.

Барыын-Хемчик кожунга – 1. База бир өлүрүүшкүнү назы четпээн элзэди оол үүлгеткен.

Республикада корум-чурумнуң бай-далы ниитизи-биле элзэн нарын болуп артылаан дээрзин полицияның бедик албан-дужалдыг ажилдакчызы демдел-гезин.

РФ-тин Онза байдалдар яамызының Тыва Республика талазы-биле эргелели-ниң начальнигиниң оралакчызы Алек-сей Мороз республиканың барыын девискээринге 5,7 балл хемчээлдиг чер шимчээшкени октябрь 23-те болганын, Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик, Сүт-Хөл, Улуг-Хем, Чаа-Хөл кожуннарда элзэн күштүг билдингенин дыңнаткан.

Чер шимчээн соонда, социал ужу-рузалыг 134 объектилерниң байдалын хынаарга, оларның дөртөн хирезинде улуг эвес үрелишкенин бары илерээнин ол айтыкан.

болгаш гриппке удур ап чорудуп ту-рар хемчеглерже кичээнгейни углан-дырган. Вакцинация дугайында чугаа-лап тура, кожуннарның чамдызынга вакцинацияны оожумнаанын айтыкан. Эрткен неделяда элзэн хөй чурттакчылыг Улуг-Хем кожунга – 154, Би-Хемге – 138, Эрзин кожунга – 36, Чаа-Хөл кожун-га – 34, Өвүрге 23 кижиге вакцинаны тарааны кончуг эвээш көргүзүг дээрзин ол демделгезин.

Тываның чурттакчы чонунуң коронави-рускка удур вакцинациязын эрттирериниң хуусаазы ноябрь 13-ке чедир деп Чазак-тың Аппарат хуралын башкарып эрттир-ген Александр Брокерт сагындырып, бо ажилды улам күштелдирерин Кызыл хоорайның болгаш кожуннарның чагы-рыкчыларын, вакцинацияга хамаа-рылгалыг ажилдыг удуртукчулардан негезин.

Шаңгыр-оол МОҢГУШ.

«Шын» солуннун эрткен үндүрүл-гезинде (октябрь 23-те үнген 80 дугаарлыг) «Тываның даг-руда компаниязының» ам бо хуннерде ажил-чорудулгазының дугайында, ооң саң-хөө байдалының чамдык сан-чурагайларын кирип тургаш, бижээн бис.

«Шын» солуннун редакциязы база бактаап кирип турары «Тывамедиабөлүк» парлалга бажыңының удуртукчуларын Тываны одаар-чүүл — хөмүр-даш-биле хандырып турар чаңгыс борбак бүдүрүлге ТДРК-ның ажылын чырыдып бижири деп даалга алгаш, баштай-ла ол компания дугайында документилен интернет четкизин таварыштыр көрүп, билип алган.

Кандыг-даа кижиге төрүттүнүп келген соонда, документилен болуру ышкар, хууда сайгарлыкчы-даа азы кандыг-бир бүдүрүлге-даа база «төрүттүнгениниң» дугайында документилен болур ужурулуг.

Хууда сайгарлыкчының «төрүттүнгени-ниң» азы бүртүктениниң дугайында документилен орустап «выписка из ЕГРИП (Единого государственного реестра инди-видуальных предпринимателей)» дээр,

Эдеринчи сөс

ТДРК-НЫҢ ЭЭЗИ КЫМЫЛ?

тивалаарга, «Хууда сайгарлыкчыларның бүртүктелениниң дугайында чаңгыс аай күрүне даңзызындан ушта бижилге» деп очулдуруп. Ону федералдыг хоойлу езу-гаар Үндүрүг инспекциязы тыпсыр болгаш олче эдилгелерни база ол кириер.

Бүдүрүлгелер болгаш өске-даа юри-диктиг тургузулганы бүртүктээн дуга-йында документилен адын тывалап «Юри-диктиг тургузулганың бүртүктелениниң ду-гайында чаңгыс аай күрүне даңзызындан ушта бижилге» дээр, орустап «Выписка из Единого государственного реестра юридических лиц (ЕГРЮЛ)» деп бижири.

Ынчангаш бо чүүлду улаштыр бижири-де, Үндүрүг инспекциязының берип турар ол документилен ЕГРИП-тен азы ЕГРЮЛ-дан ушта бижилге деп алза ажырбас боор.

ЕГРИП биле ЕГРЮЛ-че кири бижээн дугайында херечилелдер болгаш олар-дан ушта бижилгелер дээр-ле хууда

сайгарлыкчыларның болгаш юридиктиг тургузулганың Үндүрүг инспекциязында бүртүктелениниң дугайында кол докумен-тилер болуп. Оларның эрге-байдалында болгаш ажил-чорудулгазынга хамааржыр кол-кол чүүлдерни аңаа айтып каан болуп.

«Тываның даг-руда компаниязы» кызы-гаарлаттыг харыс-салгалыг эштежил-гени (КХЭ-ни) ЕГРЮЛ-дан ушта бижилге езугаар алырга, 2007 чылдың ноябрь 14-те бүртүктээн болуп турар. Ооң кыска адын тывалап очулдуруп, «ТДРК» КХЭ болуп. Англи дыл кырында компанияның адын «TUYA MINING COMPANY» LIMITED LIABILITY COMPANY деп ЕГРЮЛ-дан ушта бижилгеде бижээн.

«ТДРК» КХЭ-ниң чаңгыс борбак тургузук-чузу Кипр деп күрүнеде бүртүктелген Вукелич Лимитед деп компания болганын ЕГРЮЛ-дан ушта бижилгеде дорт айтып каан.

Эрткен үндүрүлгедэ ТДРК-ның баш-

карыкчы компаниязы Иркутск хоорайда бүртүктелген «Востсибуголь» деп КХЭ деп бижээн турган бис.

Бодунуң ээлчээнде «Востсибуголь» КХЭ-ге хамаарыштыр ЕГРЮЛ-дан ушта бижилге езугаар, ооң тургузукчулары база-ла Иркутскиде бүртүктелген «Бай-калдың энергетика компаниязы» болгаш «Байкалэнергострой» КХЭ-лер болуп турар.

Улаштыр «Байкалдың энергетика компаниязының» ук-төөгүзүн ЕГРЮЛ-дан ушта бижилге езугаар истеп-коптарып кээр-ге, ооң тургузукчулары — ажык акционерлиг нитилел «Иркутскэнерго» биле «Иркутск энерго-актив» КХЭ деп бижээн. Сөөлгү «Иркутскэнерго-актив» КХЭ-ниң тургузукчузу база «Иркутскэнерго» ААН болуп турар.

«Тываның даг-руда компаниязын» ам (Уланчызы 3-кү арында).

ХОВУ-АКСЫ КИЧЭЭНДИРИП ТУР

Чеди-Хөл кожуунун төвү Хову-Аксы суурга 2012–2013 чылдарда чуртталга-коммунал четкилеринге улуг үрелиишкннер дугайында материалдар чурттуң массалыг информация чепсектеринге «Соок айып-халавы кижилерни бажыңнарындан үндүр ойлаткан», «Майяларның календары өзү-гаар делегейниң төнчүзүнүн бүдүүзүндө Хову-Аксы чырык, чылыг чок арткан» дээш өске-даа каракка көскү, кулакка дыңнангыр аттар-биле үнүп турган. Ындыг аттар журналистерниң боттарының материалдарына номчукчунун болгаш көрүкчүнүн кичээнгейин хаара тударының аргазы-даа болза, 2012–2013 чылдарның кыжынында Хову-Аксыга байдал дыка нарын турганы чажыт звес.

2012 чылдың декабрь 20-де Хову-Аксының одалга төвүгө үрелиишкн болган. Үрелген дериг-херекселди септээш, декабрь 23-те одалга төвүн ажилдадырга, чылыг дамчыдар четкиниң хоолайы каш-даа черде чарылган. Ол чылдагаан-биле одалга төвүнүн ажилын соксадыр ужурга таварышканындан Хову-Аксы суурнуң чаагайжыды туткан, изиг-соок суглуг бажыңнарының дөргөн бежиниң чылыдылга системазы дөңган, 103 бажыңче чылыг болгаш суг дамчыдылганын үскен. 3 муң ажыг кижиге, оларның аразында 1 муң ажыг ажи-төл чылыг хандырылганы чок арткан. Хову-Аксының эмнелгезинге эмнедип чыткан кижилерни өг-бүлелеринче чандырган, аар аарыг кижилерни Кызылдың болгаш өске-даа черлерде эмнелгелерге шилчиткен. Бо-ла суурда хоочуннар бажыңыга азыралга турган кырганның ажи-төлүнүн болгаш төрелдериниң өг-бүлелеринче, төрелдери чоктарын өске хоочуннар бажыңнарында түр үеде чоруткан.

Квартираларның ээлери оор чоруктан сезингеш, өскээр чорбайн, чылыдар электри дериг-херекселдерин тигии-биле ажылгап эгелзэннер, ынчангаш хөй квартиралыг бажыңнарга өрт хып үнериниң айылы база диргелип келген.

Кышкы үеде бажыңнары соок арткан Хову-Аксының чурттакчыларына чоннуң «буржуйка» деп адаары демир-суугуларны Бурят Республикадан, Иркутск областан болгаш Россияның күрүне курлавырындан чоруткан. Тываның бодунга база демир-суугуларны кылып, Хову-Аксыне чорудуп турган.

Хову-Аксыга 2012 – 2013 чылдың кыжынында болган бо озал-ондак ооң мурнунда Тывага черле болуп турбаан болушкун. 1995 чылда Ак-Довурак хоорайга чуртталга-коммунал четкизинге

үрелиишкннер болган, ынчалза-даа Хову-Аксыга ышкаш улуг хемчээлдиг звес.

«Тывакобальт» комбинаттан арткан-калган, Хову-Аксы суурну чылыг, изиг болгаш соок суг-биле хандырып турган, эргилзэн чылыг-энергетика төвүгө 2012 чылдың декабрь айда үрелиишкн соонда, ону септээр арга чок апарга, чаа одалга төвүн тудар деп шиитпирни республиканың удуртулганы хүлээп алган.

Чаа одалга төвүн тудуп, Хову-Аксы суурну чылыг-биле хандырып экижиткен-даа болза, эрткен 100 чылдың ортаа үезинде ажылгалга кириген, ирип дадарган чуртталга-коммунал четкизи бир-ле черден ойлуп, чарлып каарының айылы арткан. Бо чылдың октябрь 6-да Хову-Аксы суурнуң суг сордурар станциязының кол хоолайы чарылганы ону көргүскен. Ооң уржуунда суурну чылыг-биле хандырып түр үеде соксаткан. Ижер сугну суурнуң чурттакчыларына суг сөөртүр машиналар-биле эккеп турган. 2012–2013 чылдарда болуп турган болушкуннар чүгле бичии хемчээлге база 2021 чылда катаптанганын деп болур.

Элегес хемден суг сордурар пункт эргилзэннинден ол каш удаа үрелип, Хову-Аксы суурнуң чурттакчы чонун суг болгаш чылыг-биле хандырып үзүктелешкннер бо-ла болур апарган. 2017 чылда болган үрелиишкнниң соонда суг сордурар пунктуну чаартып шиитпирни республиканың удуртулганы хүлээп алгаш, Россия Федерациязының Президентизи Владимир Путинниң «май чарлыктарын» күүседир-биле ажылдап кылган «Экология» федералдыг национал төлөвилелдин бир кези болур «Арыг суг» төлөвилелче Хову-Аксы суурнуң

суг сордурар пунктунуң чаартылганын республиканың удуртулганы кириер аргалыг болган.

Суг сордурар пунктуну чаартырының төлөвилел-смета документилерин ажылдап кылган болгаш бадылаан. Чаартылга ажылдарына 187,9 млн рубль акшаны тускайлаан. Республиканың «Күртудугчагы» («Госстройзаказ») организация биле Санкт-Петербург хоорайда НПК «ТИМ» бүдүрүлгө Хову-Аксы суурга суг сордурар пунктуну чаартып тударының дугуржулганы аразында чарган. Ол ажылдарның өртээ 179 миллион рубль. 2019 чылдың төнчүзүндө Санкт-Петербург хоорайда бүдүрүлгениң агар санынче 68 миллион рубльди шилчиткен. Ол бүдүрүлгө 50 миллион рубль өртектег дериг-херекселди садып алгаш, Хову-Аксы суурнуң суг сордурар пунктуну чаартып тудар ужурулуп турган.

2020 чылдың август айда Тыва Республиканың прокуратуразы чугула объектиниң тудуунга хамаарыштыр хыналданы чоруткан. Ону тударын хүлээнип алган тудуг организациязы күрүне керээзи өзүгаар акша-төгерикти алгаш, тудуг объектинге херек дериг-херекселдерни садып албааны, Хову-Аксыга сөөртүп эккелбээни, тудуг ажылдарын чорутпааны, чүгле ийи ханы оңгары казып кааны билдинген. Хыналданың материалдарын Россияның истелге комитединче чоруткан. Республиканың «Госстройзаказ» күрүнениң казна албан чериниң хары-салгалыг албан-дужаалдыг ажылдакчыларына хамаарыштыр истелге херзэн оттурарының дугайында айтырыг база ынчан көдүрүлүп турган.

2021 чылдың чазын Хову-Аксының суг сордурар пунктуну чаартып ажылдарны

Санкт-Петербург хоорайдан НПК «ТИМ» бүдүрүлгө уламчылап кирипкен. Бодунга алган хүлээлгелерни бо бүдүрүлгө өй-шаанда болгаш эки шынарлыг күүседип шыдаваанының барымдаалары сөөлгү үеде билдине берген.

Хову-Аксының суг сордурар станциязында чорудуп турар чаартылга ажылдарына хамаарыштыр меге саң-хөө болгаш өске-даа документилерге ат салып бээри дээш, ол ажылдарны контролдаар албан-хүлээлгелиг бюджет организациязының ажылдакчызына 100 муң рубль акшаны НПК «ТИМ»-ниң төлээзи 2021 чылдың сентябрь 14-те дамчыдып бергенин Россияның истелге комитединиң Тыва Республика талазы-биле эргелелиниң ажылдакчылары сойгалап тып, РФ-тиң Кеземче кодекзиниң 291 чүүлүнүн 3-кү кезээ өзүгаар истелге херзэн оттурган дугайында медээ массалыг информация чепсектеринде көстүп келген.

Хову-Аксы суурнуң эргилзэн чуртталга-коммунал четкилери, оларны чаартып талазы-биле ажылдарның шынары, ол дээш харысалгалыг ажылдакчыларның боттарының албан-хүлээлгезинге хамаарылганы, чымчадыр чугаалаарга, «эки звес».

Тываның хоорай, суурларына баштайгы хөй квартиралыг бажыңнар, оларның чуртталга-коммунал четкилери эрткен 100 чылдың 50–60 чылдарында туттунган. Олар дыка эргилзэн болгаш, ында-мында ойлуп-чирлип турар апарган.

Хову-Аксыга ышкаш чуртталга-коммунал озал-ондаа республиканың кайы-даа хоорай, суурга болуп болурун 2012 чылдан бээр бо суурда уламчылап келген үрелиишкннер кичээндирип турар. Шаңгыр-оол МОҢГУШ.

(Төнчүзү. Эгези 2-ги арында).

бо хүнде уштап-баштап турар «Востсибуголь» КХЭ-ниң бир дөзүндө «Иркутскэнерго» ААН туруп турары моон илден-дир.

Өске, «Байкалвестэнерго» КХЭ таварыштыр дөзүн ЕГРЮЛ-дан ушта бижилгелер таварыштыр хынап көөрге, ооң тургузукчулары база-ла «Иркутскэнерго» ААН биле «Евросибэнерго» садыг бажыңы» КХЭ болуп турар.

Федералдыг массалыг информация чепсектериниң бижип турары-биле «Иркутскэнерго» биле «Евросибэнерго» баятан Олег Дерипаскага хамааржыр деп билдинип турза-даа, ТДРК аңаа кандыг хамаарылгалыг болуп турар деп айтырыгга ЕГРЮЛ-дан ушта бижилгелер таварыштыр хары тывылбас болуп турар.

Чүге дээрге «Востсибуголь» КХЭ-ниң ЕГРЮЛ-дан ушта бижилгезинде ТДРК ооң филиалы азы төлээ чери деп демдеглетинмээни, оларның аразында тургузукчу документилер чок болганындан, ындыг болуп болур.

Ынчап кээрге, бодавыже, ТДРК-ның чангыс борбак тургузукчузу — Кипрде бүрүткеткен Вукелич лимитед компания-

зы биле «Востсибуголь» КХЭ (азы оон бедик тургузукчуларының) аразында, «Востсибуголь» ТДРК-ның башкарыкчы компаниязы болур дугайында кандыг-бир керээ бар хире.

Бүдүн республиканың хереглекчилерин, ооң иштинде хөй националдыг чонун одаар чүүл — хөмүр-биле хандырып турар чангыс борбак бүдүрүлгениң ээлери Кипрде оффшор компания (чиигелделиг үндүрүлгелерлиг болгаш чажыт тургузукчуларлыг) «Вукелич лимитед» артында чаштынып алган-даа болза, үе-шагның аайы-биле болгаш тыва чоннуң ниити мээ-медерели бедип турар болганда, оларның ат-сывы черле кажан-бир шагда билдинип кээри чугаажок.

Тывада садып турар хөмүр өртзэн өйлеп тургузарда, ТДРК-ның тургузукчузу Вукелич лимитед компанияның ат чалаан ээлери, удуртукчулары-биле звес, а езулуг ээлери-биле чугаалашканы дээрэ звеспе?

ТДРК-ның ЕГРЮЛ-дан ушта бижи-диге езугаар чиңгине директору С.С. Горбунов болбушаан. Ону эрге-хоойлу органнары сайгарлыкчы хээли алган дээш тудуп-хоруп алган, херекти истеп турар.

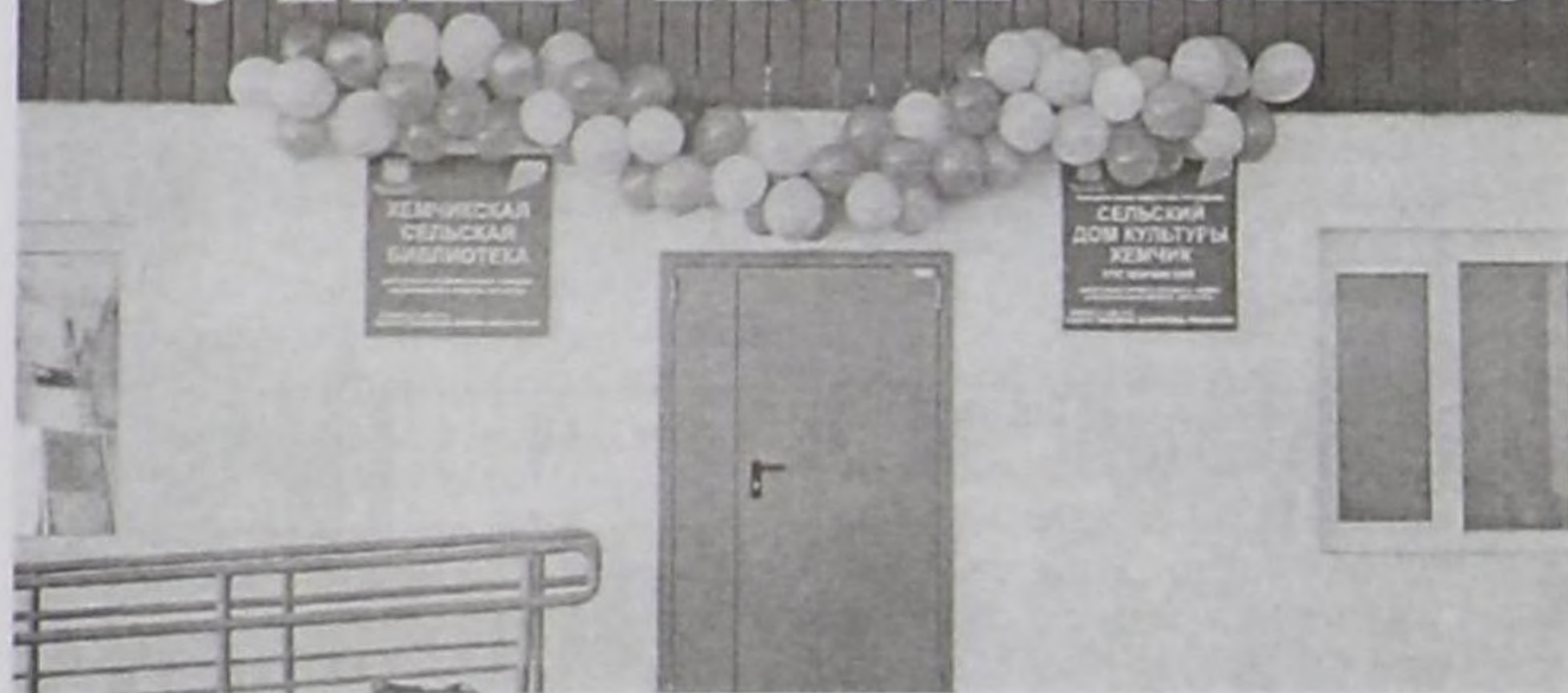
Мерген КЫРГЫС.

ВЫПИСКА из Единого государственного реестра юридических лиц		
26.10.2021	№	К09963-21-20040204
Настоящая выписка содержит сведения о юридическом лице ОБЩЕСТВО С ОГРАНИЧЕННОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТЬЮ «ТУВИНСКАЯ ГОРНОРУДНАЯ КОМПАНИЯ»		
ОКВН 1 0 7 1 1 9 1 1 9 0 1 1 9 0		
включенный в Единый государственный реестр юридических лиц по состоянию на 26.10.2021		
№ п/п	Наименование показателя	Значение показателя
1	Наименование	ОБЩЕСТВО С ОГРАНИЧЕННОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТЬЮ «ТУВИНСКАЯ ГОРНОРУДНАЯ КОМПАНИЯ»
2	ГРН и дата внесения в ЕГРЮЛ сведений, содержащих учредительные сведения	1071701001370 14.11.2007
3	Сокращенное наименование на русском языке	ООО «ТГРК»
4	ГРН и дата внесения в ЕГРЮЛ сведений, содержащих учредительные сведения	1071701001370 14.11.2007
Сведения о назначении и прекращении полномочий		
5	Наименование на английском языке	«TUYA MINING COMPANY» LIMITED
6	ГРН и дата внесения в ЕГРЮЛ сведений, содержащих учредительные сведения	1071701001370 14.11.2007
Место нахождения и адрес юридического лица		
7	Место нахождения юридического лица	РЕСПУБЛИКА ТИВА, Р-Н КЫЗЫЛСКОЙ, Г/ТТ КАА-ХЭМ
8	ГРН и дата внесения в ЕГРЮЛ сведений, содержащих учредительные сведения	216171007212 28.02.2016
9	Адрес юридического лица	467901, РЕСПУБЛИКА ТИВА, Р-Н КЫЗЫЛСКОЙ, Г/ТТ КАА-ХЭМ, 72, УЛ-ОЗЫАА
10	ГРН и дата внесения в ЕГРЮЛ сведений, содержащих учредительные сведения	216171007212 28.02.2016
Сведения о регистрации		
11	Способ образования	Создание юридического лица
12	СГРН	1071701001370
13	Дата регистрации	14.11.2007
14	ГРН и дата внесения в ЕГРЮЛ сведений, содержащих учредительные сведения	1071701001370 14.11.2007

Сведения о регистрации и о внесении сведений в Единый государственный реестр юридических лиц		
15	Наименование регистрирующего органа	Управление Федеральной налоговой службы по Республике Тыва
16	Адрес регистрирующего органа	667010, Республика Тыва, г. Кызыл, ул. Мискинская, 8
17	ГРН и дата внесения в ЕГРЮЛ сведений, содержащих учредительные сведения	2201700001900 19.11.2020
Сведения о лице, полномочном лицом без доверенности действовать от имени юридического лица		
18	ГРН и дата внесения в ЕГРЮЛ сведений о данном лице	2191719049630 27.06.2019
19	Фамилия, Имя, Отчество	ТОРГУЗОВ СТАНИСЛАВ СЕРГЕЕВИЧ
20	ИНН	246417718935
21	ГРН и дата внесения в ЕГРЮЛ сведений, содержащих учредительные сведения	2191719049630 27.06.2019
22	Должность	ГЕНЕРАЛЬНЫЙ ДИРЕКТОР
23	ГРН и дата внесения в ЕГРЮЛ сведений, содержащих учредительные сведения	2191719049630 27.06.2019
Сведения об уставном капитале / складочном капитале / уставном фонде / основном фонде		
24	Вид	УСТАВНЫЙ КАПИТАЛ
25	Размер (в рублях)	4500000
26	ГРН и дата внесения в ЕГРЮЛ сведений, содержащих учредительные сведения	2111720002257 28.03.2011
Сведения об участниках / учредителях юридического лица		
27	ГРН и дата внесения в ЕГРЮЛ сведений о данном лице	2001720010930 28.12.2009
28	Полное наименование	КОМПАНИЯ ВУКЕЛИЧ ЛИМИТЕД
29	ГРН и дата внесения в ЕГРЮЛ сведений, содержащих учредительные сведения	2201700002017 28.06.2020
30	Страна происхождения	КИПР
31	Регистрационный номер	301 203339
32	ГРН и дата внесения в ЕГРЮЛ сведений, содержащих учредительные сведения	2201700001877 29.06.2020
33	Номинальная стоимость доли (в рублях)	4500000
34	Размер доли (в процентах)	100
35	ГРН и дата внесения в ЕГРЮЛ сведений, содержащих учредительные сведения	2131720003444 29.06.2013
Сведения об учете в налоговом органе		
36	ИНН юридического лица	1701042530
37	КПП юридического лица	17701001
38	Дата постановки на учет в налоговый орган	23.11.2009
39	Сведения о налоговом органе, в котором юридическое лицо осуществляет (осуществляла) деятельность (наименование, адрес, ИНН)	Управление Федеральной налоговой службы по Республике Тыва
40	ГРН и дата внесения в ЕГРЮЛ сведений, содержащих учредительные сведения	2201700148770 23.11.2020

Бай-Тайгада национал төлөвилелдерниң боттанылгазы

УРАН ЧҮҮЛ ЧОННУУ БОЛУР

Октябрь 20-де Бай-Тайганың Хемчик сумузуна "Культура" национал төлөвилел аайы-биле чаартынган Культура бажынының байырлыг ажыдышкыны болган. Аңаа ТР-ниң культура болгаш туризм сайыдының оралакчызы Салим Санчы болгаш кожуун, сумунуң бүгү удуртукчулары киришкен.

Сумунуң Культура бажыны 1984 чылда-ла туттунган. 175 дөрбөрчүн метр шөлдүг бичежек бо оран-сава эргижиреп, чылдан чылче өзүп-көвүдөп оран чурттачыларына тар болгаш таарымча чок байдалдыг апарган.

Суур черге концерт оюн-тоглаалыг хемчеглерге чон чыырынга делгем, чырык клуб чугула хереглелдиг болу бергенде, совет үениң тудуунуң чүгле ханалары арткан, октаттынган оран-саваны эде кылып, капиталдыг септелгени бо чылдың март айдан эгелээш, октябрь эгезинде дооскан. Ону кылып хүлээникчи организация "Культура" национал төлөвилел эзугаар 10 млн 932 муң рубль-биле чаартып, эде кылган. Ажыл кончуг дүрген, көрдүнгөн хуусаада доозулган. Чер-черлерде сөөлгү үеде каракка анчыг көстүр корзагар эрги оран-саваларны чаартып, национал төлөвилелдерниң ачызында оларга база бир "чуртталганы" берип турары дыка-ла өөрүнчүг.

Хемчиктин чурттакчыларының четтикпейн манааны бо Культура бажынын амгы үениң негелделеринге дүүштүр кылганы каракка илдең. Чырык, делгем, иштики дерилгезинде артык чүү-даа чок, бүрүнү-биле культура-массалыг хемчеглер эрттиреринге эптиг болгаш чугула дериг-херекселдер-биле таарыштыр шүмнөп каан. 450 ажыг дөрбөрчүн метр шөлдүг оран-савада 180 олуттуг көрүкчүлөр залы, ном саңы база клубтуң специалистеринге өйлей кылган ийи кабинет бар. Бо хүнде ында 8 кижиге ажылдап турар. Даштынга чеде бээрге, арыг-силиг, куу тууйбулар-биле черни дескилей шып каан клуб мурнунда өгнү база тип каан. Өгбелеривистин хүндүлээчел чараш чаңчылын сагып, ырак-чооктан

келген аалчыларын уткуп, өгже чалап, изиг-сүттүг шайын кудуп, культура ажылдакчылары дүвүрөп халышкан, суурнуң улуг-биче чурттакчылары тыва национал хевин кеткилепкен, өөрүшкүлүг чыгып турарын көөргө, сеткил таалаар.

Жанна Аракчаа, Хемчик сумузунаң Культура бажынының директору:

— Бо чылын ТАР-ның 100 чылы, Бай-Тайга кожуунуң тургустунганындан бээр 80 чыл оюн демдегледип турар бис. Бо онзагай үеде мындыг чараш оран-саваже кирип турарывыска дыка өөрүп тур бис. Даштын өгнү тиккен чылдагаанывыс, төөгүвүсче хая көрнүп, үе-дүптен бээр тыва чон уран талантылыг турганын демдегледип, шаанда чер-черлерге "кызыл-булуңнар" азы "кызыл өглерге" чон чыгып, оюн-тоглаазын эрттирип чораанын сагындырыксадывыс.

Бөгүн суурувустуң чону бо чаа оран-саваның ажыдышкынын улуг байырлап кылдыр хүлээп ап турлар. Суурувуста ырлаар, самнаар салым-чаяанныглар база эвээш эвес. Оларның аразында хөйге билдингир артистеривис база бар. Чаа клубууска оларның киржилгези-биле солун культура-массалыг хемчеглер үзүлбөс болур дээрзи билдингир. Келир үеде суурувустуң культурулуг хөгжүлдөзүнге мындыг улуг

деткимчени берген удуртур-баштаар даргаларывыска өөрүп четтиргенивис илеретпес аргавыс чок. Ылаңгыя ТР-ниң Культура яамызы хөгжүм херекселдеринден эгелээш, көрүкчү залының сандайлары, көжөгөлөр, сценаже үнүп кедер костюмнар болгаш өске-даа иштики дерилгезин шуптузун шүмнээнин онзагайлап демдеглекседим.

Сайын Күжүгет, Бай-Тайга кожуунуң культура эргелелиниң даргазы:

— Ниитизи-биле бо чыл биске чедишкениг болуп турар. Кожууну-вуста культура талазы-биле ийи улуг

Херек кырында номга ынактар, ылаңгыя көдээниң чурттакчыларының аразында хөй дээрзин бо Культура бажынында ном саңынче киргеш, эскерип болур.

Хемчиктин ном саңының эң улуг назылыг доктаамал номчукчу Надежда Чудук 74 харлыг:

Бодум бүгү назыымда ном саңында ажылдап чораан болгаш, ном номчувайн баар болзумза, чем чивээни-биле демей апар мен. Бөгүн бо чаа оран-саваның ажыдышкыны болур дээрге, дыка өөрүп чедип келдим. Көдээ чоннуң культуразын хөгжүдеринге кончуг улуг уjur-уткалыг ажылды чазавыс чорудуп турар деп билип тур мен. Бодум ном номчурундан аңгыда, республика солуннарын шуптузун чагыдып, аңгы көктөп алган номчуп турар болгаш сөөлгү медээлерни кичээнгейлиг номчуур-дур мен. Хөгжүлдө бар-дыр, эки-дир. Өөрүп тур мен.

Тайгана Ёндан, Хемчиктин ном саңының эргелекчизи:

— Бо хүнде библиотеказының номчукчуларының саны 568 кижиге четкен. Ниити ном фондузунда 8968 ном бар. 2000 чылдан эгелеп ажылдап эгелээн үемден тура суурувустуң чону номга ынак дээрзин билир мен. Ооң мурнунда библиотека бичии өрзөпгө-даа турда, черле улус үзүлбөс, бичии чаштардан эгелээш, улуг назылыг хоочуннарывыска чедир кээр турду. Ам оон-даа көвүдээр боор. Номчукчуларывыска эптиг, улуг, чырык библиотеканыг болганывыс дыка онза-дыр.

Октябрь 20-де Хемчиктин Культура бажынының байырлыг ажыдышкыны кожуунуң уран чүүл ажылдакчылары болгаш ол чер чурттуг Тываның алдарлыг

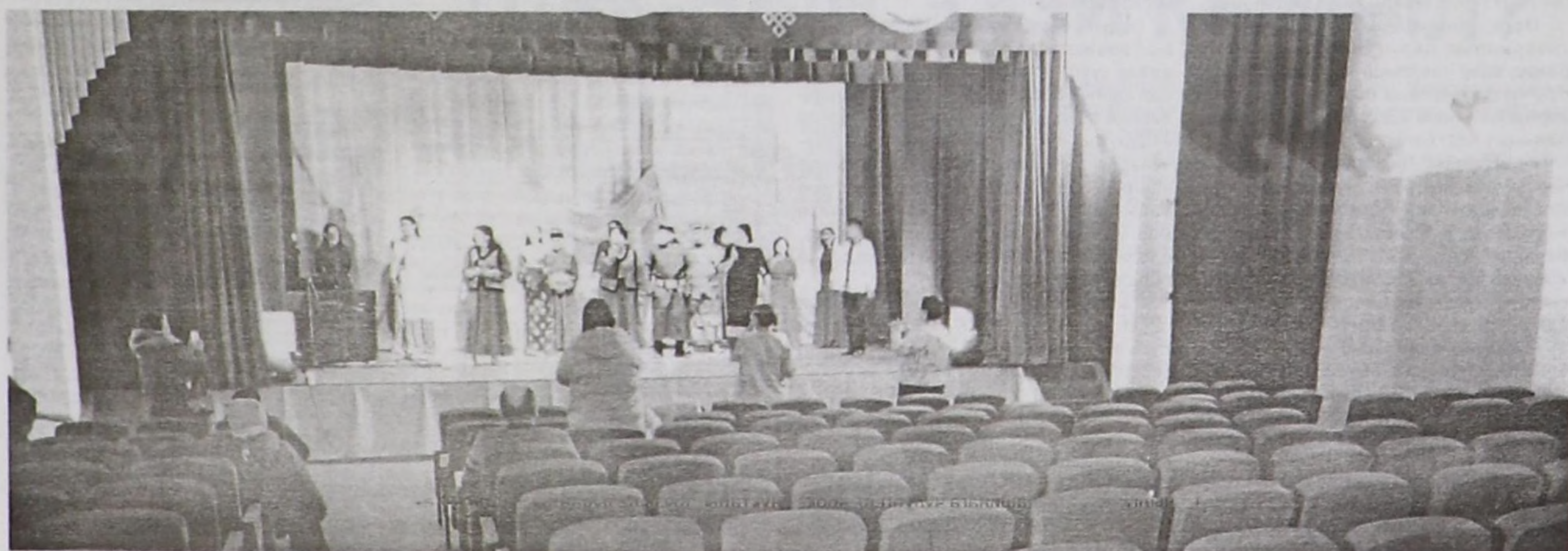

тудуглар туттунган. Бо Культура бажынында аңгыда, "Сорунза" губернатор төлөвилели-биле Кара-Хөл суурда чаа клуб тудуу доостурунуң кырында келген, ноябрь 25-те доозар дээш, кызып турар бис. Кожууну-вустуң культурулуг сайзыралыга чазак-чагырганың талазындан шак мындыг улуг деткимчени көргүзүп турарынга өөрүп, чонувус мурнундан четтиргенивисти илередир улус-тур бис.

Амгы үеде интернет кижилерниң бүгү кичээнгейин хаара туда берген, ном номчуур улус эвээжээн дижитп турар бис.

артизи Екатерина Кара-Донгак, билдингир артистер Ховар Салчак, Омак Ооржак болгаш өскелерниң-даа киржилгези-биле болган солун концерт-биле доозулган.

"Уран чүүл чоннуу болур" деп делгереңгей лозунг совет үеде бүгү Культура бажынарының эң-не көскү ханазына бижип каан турганын ол үениң улузу сактыр. Бо дыңзыг бодалдың артында херек кырында ханы утка сиңниккен. Шынап-ла, өскөн-төрзөн черин, Тывавысты алдаржыдар салым-чаяанныглар чондан үнер, ылаңгыя көдээ суурлардан.

ЧАШТАРЫВЫС ЧАРАШ ЧҮҮЛГЕ ӨӨРЕНЗИН

болгаш ооң ажилдакчыларына кончуг эптиг байдалдарны тургузуп турар. Бо ясли бөлүүнде кадрлар айтыры бүрүнүбиле четчеленген. Ында ажилдап турар башкылары болгаш ажилчынары тускай конкурс езугаар шилилге эрткен улус-тур. Чаа оран-саваның база бир онзагайы, адаанда каъдында тускай залды база кылган. Аңаа "Уруглар садына хүреш" төлевилелди сайзырадырынга база уругларны танцы-самга өөредиринге кончуг эптиг болуп турар. Бо хүннерде садтың девискээринде уруглар ойнаар шөлчүгештерде чедир кылыр ажилдарны доозар бис — деп, ол чугаалады.

Чараш, чаа оран-саваже уруг-дарыын кириген ада-иелерге ол хүн кончуг өөрүнчүг болганы билдингир. Тудуг эгелей бээрге, шупту демнежи алгаш, шыдаар шаанче тудугжуларга дузалажып, бок-сүрээзин аштажып турганын олар чугаалап турдулар.

Айюр Серен-Чимит, ада-ие:

— Бөгүн кожуунда улуг өөрүшкү. Тудуг кончуг дүрген доозулганына өөрүп тур бис. Чаш ажи-төлдүң оран-савазынче улуг кичээнге салып турар Тыва Чазакка өөрүп тур бис. Чаш ажи-төлүсү мындыг

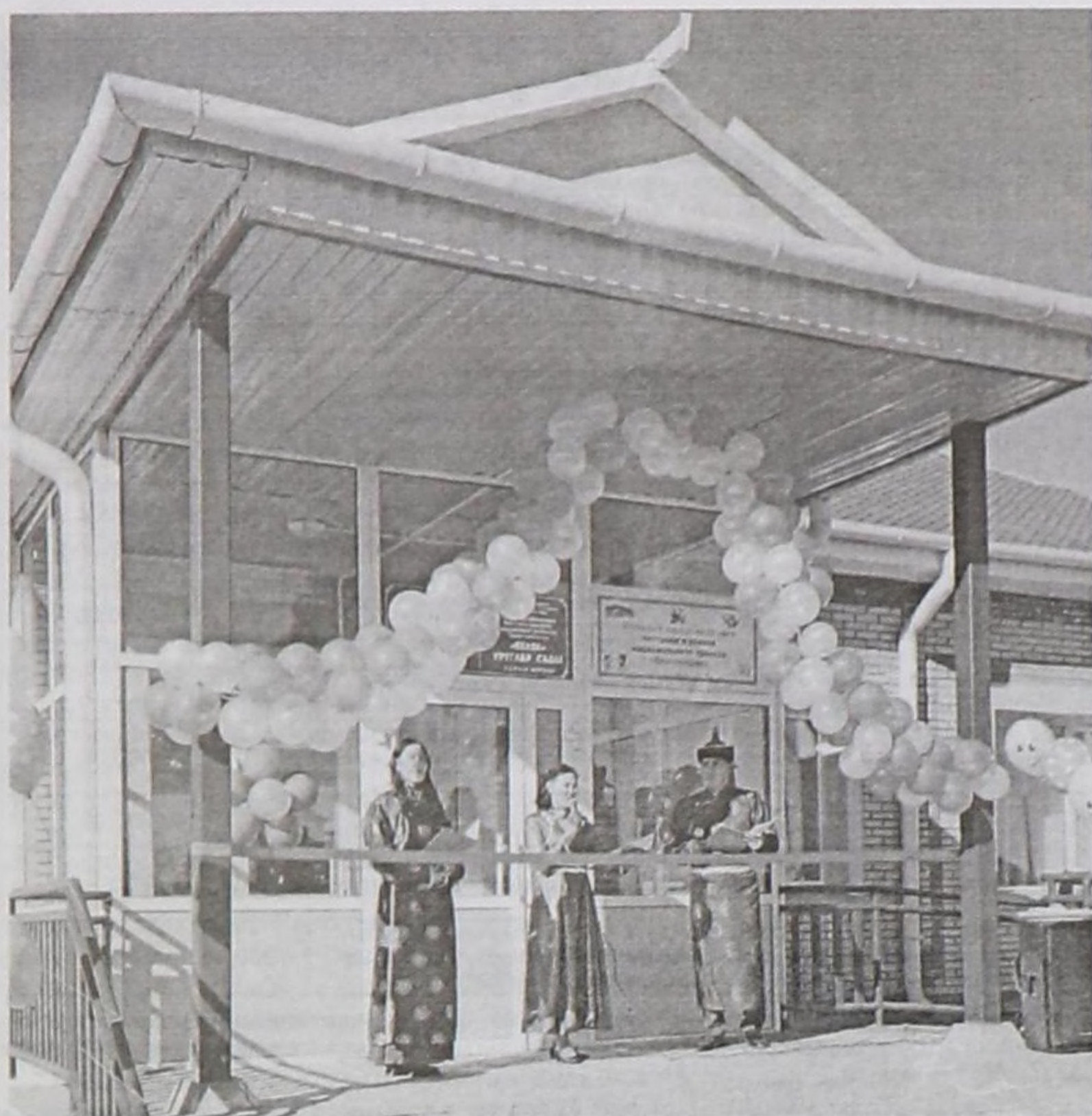
чараш оран-савага кижизиттинип кээрге, чараш чүүлдү үнөлөп билер кылдыр өзүп кээр. 30 олуттук бо садик, хөй ада-иелерни өөртүп турар. Бодум 4 ажи-төлдүг мен. Бичиизи 2 харлыг. Ол кызым ам бээр кээп эгелээр. Садик дүрген ажилдазын дээш, ада-иелер шупту тудугга дузалажып турдувус. Бодум МТС "Бай-Тайга" МУБ-туң удуртукчузу болганымда, машина-техника херек апаар үеде, моон-даа соңгаар садикке күзөлдүм-биле дузалажыр мен.

Чаа оран-савага чединген уруглар чыылганнарга чараш концертти бараалгадып, тудугжуларга, даргаларга четтиргенин илереткенер.

Бо чаа туттунган уруглар сады Тээлиниң өске-даа уруглар албан черлери колдаан кудумчузунда турар. Ону кожуунуң чагыргазы өөренип көргөш, ол кудумчуда 2 километр 200 метр хемчээлдиг асфальт шывын база чаткан. Оон аңгыда, чоокку 5 чылда Тээлиге болгаш Шуй, Бай-Тал суурларга чаа уруглар садтарының тудуу планнаттынып турар.

Арыннарны Карина МОНГУШ
белеткээн.

Авторнуң тырттырган
чуруктары.

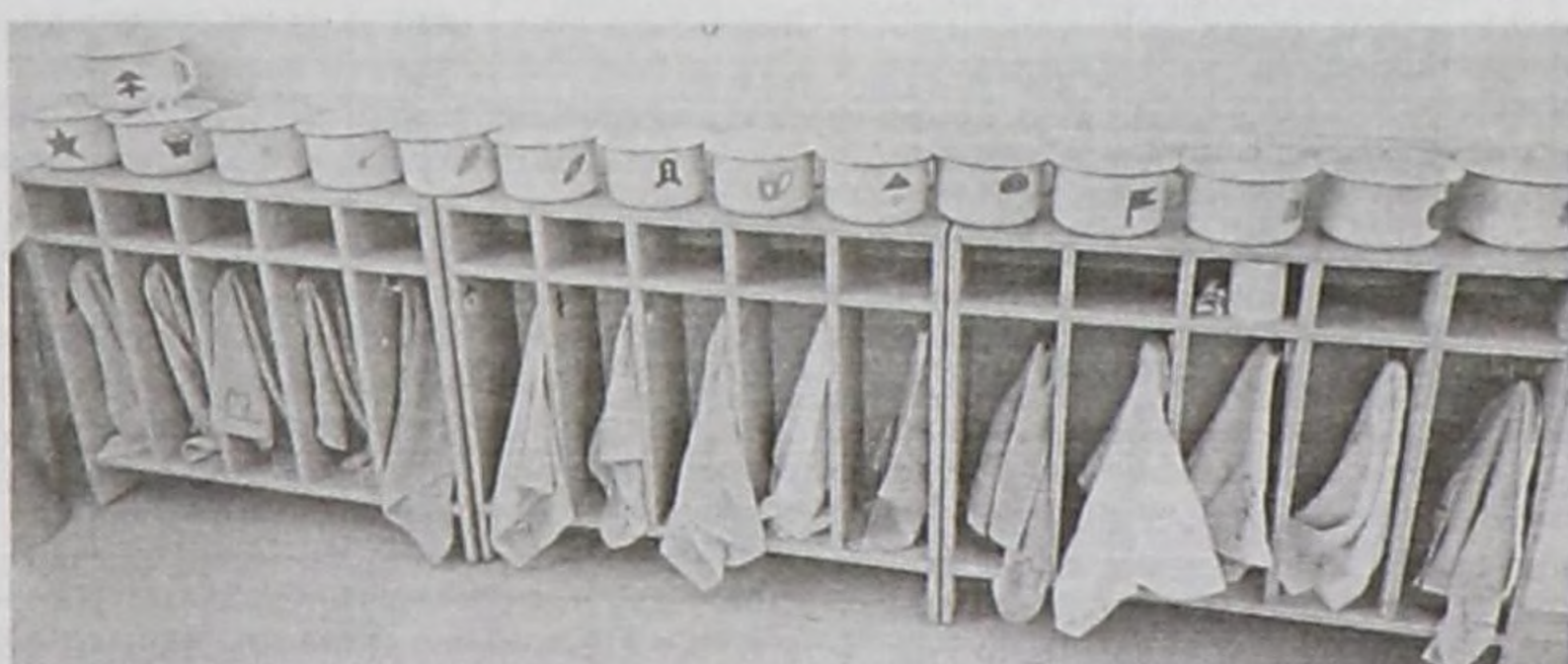
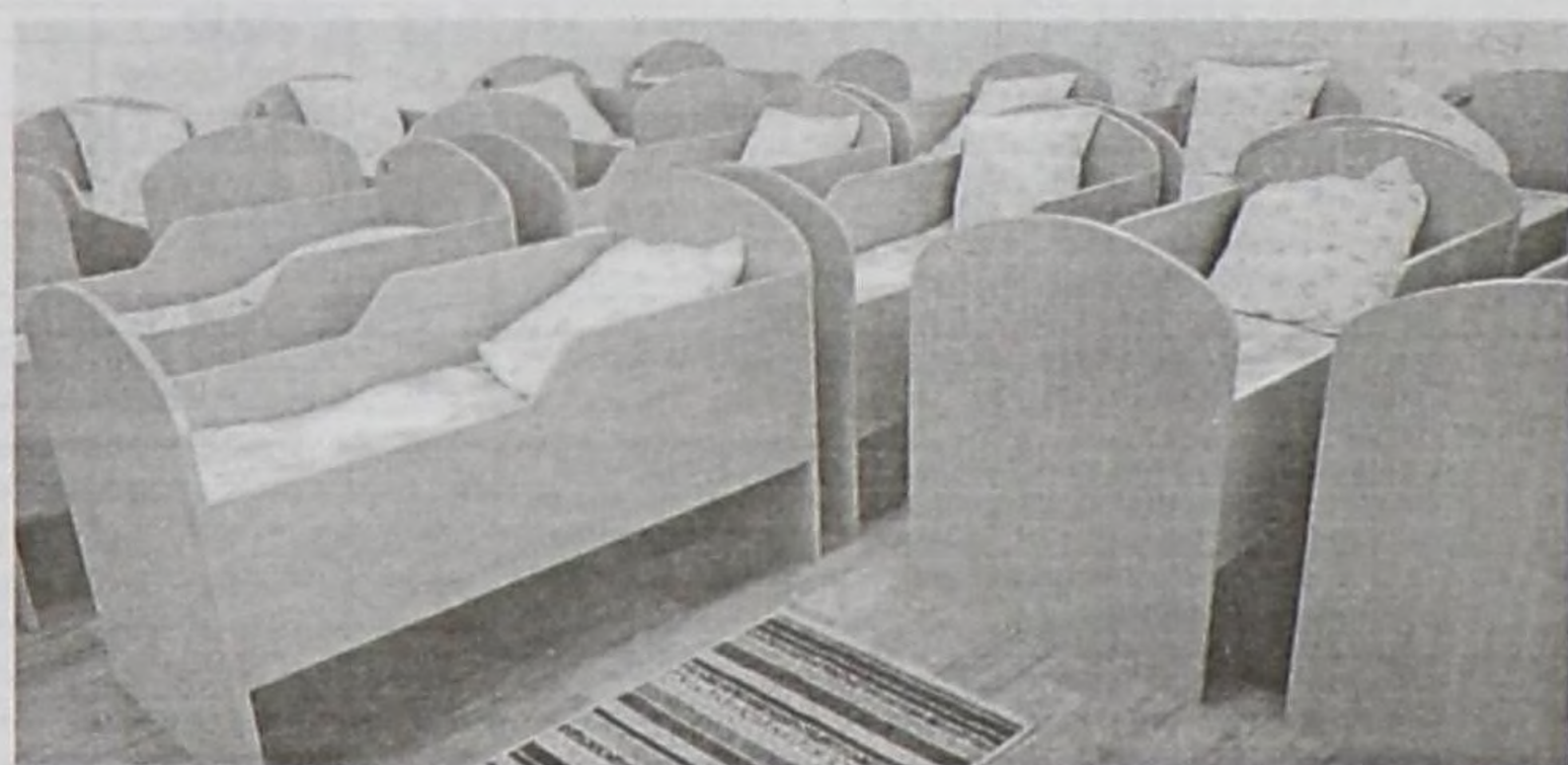
"Демография" национал төлевилел-биле Тээли суурда "Белек" аттыг уруглар садының ясли бөлүүнге хамааржыр 30 олуттук немелде тудуу доозулган. Ооң байырлыгажыдышыкыны октябрь 20-де болган. Аңаа кожуунуң даргалары, өөредилге адырының удуртукчулары, ада-иелер кээп киришкен.

Амгы үеде Бай-Тайга кожуунда ниитизи-биле 9 уруглар сады ажилдап турар. Сөөлгү 30 чылдарда кожуунга чаңгыс-даа чаа уруглар сады туттунмайн турган. Суурнуң чурттакчыларының четтикпейн манап турганы бо тудуг бир дугаары болуп турар.

Родион Донгак, Бай-Тайга кожуунуң өөредилге эргелелиниң начальниги:

— Кожуунува бо хүннерде 303 чаштар уруглар садынче кирер оочурда турар. Чаа тудуг немежирге, өөрүвес аргавыс чок. Чаштарга дээш туткан чаа оран-саваның тудуун Дмитрий Монгуштуң удуртуп турары "АТРИУМ" КХН хүлээникчи организация болгаш тус черниң тудугжулары кончуг дүрген болгаш эки шынарлыг кылдыр кылып доостулар. Тудугну бо чазын эгелээш, октябрь эгезинде, көрдүнгөн хуусаада дооскан.

Уругларны бо ясли бөлүүнче октябрь 18-тен тура хүлээп эгелээн бис. Чаа оран-саваның иштики, даштыкы дерилгелери, уругларның удуур-чыдар орундөжээ, арыгланыр, ойнаар, чөмненир өрээлдериниң эт-севи, дериг-херекселдери шупту чаа, амгы үениң негелдезинге дүүштүр кылдырган. Ол ышкаш изиг-соок суглуг, чаагайжыды туттунганы чаштарга

Майык 6

Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының сески чыгыжының депутаттарының сонгулдаларына Тыва Республика – Тыванын чаңгыс мандаттыг №32 сонгулда округунун талазы-биле кандидат Ооржак Ренат Чадамбаевичинин сонгулда фондузунда хөреңгизинин киргени болгаш чарыгдаанынын дугайында түннелдиг сан-хөө отчету

ПАО Сбербанкының №8591/05 структурлуг кезээнде агар саны № 40810810065009000009, адреси: 667000, Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, бажың 43

Сан-хөө отчетунун одуруу		Одур- нун шифри	Түңү	Тайы- быры
1	2	3	4	
1	Сонгулда фондузунга кирген хөреңги, шуптузу	10	1 000 000,00	
Ооң иштинде:				
1.1	Сонгулда фондузун тургузарына доктааттыг чурум-биле кирген хөреңги	20	1 000 000,00	
Оларның аразында:				
1.1.1	Политиктиг партияның / политиктиг партияның регионалдыг салбырының боттарының / кандидаттың хөреңгизи	30	0,00	
1.1.2	Политиктиг партияның депшиттирген кандидатына үндүрүп берген хөреңгизи	40	1 000 000,00	
1.1.3	Хамаатының эки туразы-биле өргээн акша-хөреңгизи	50	0,00	
1.1.4	Юридиктиг черлерин эки туразы-биле өргээн акша-хөреңгизи	60	0,00	
1.2	2014 чылдың февраль 22-де үнген Федералдыг хоойлунун №20-ФХ 71-ги чүүлүнүн 2, 4, 8 кезектери, 2002 чылдың июнь 12-де үнген Федералдыг хоойлунун №67-ФХ 58-ки чүүлүнүн 6-гы кезээнин күжү-биле сонгулда фондузунга кирген акша-хөреңги	70	0,00	
Оларның аразында:				
1.2.1	Политиктиг партияның / политиктиг партияның регионалдыг салбырының боттарының / кандидаттың хөреңгизи. Политиктиг партияның депшиттирген кандидатына үндүрүп берген хөреңгизи	80	0,00	
1.2.2	Хамаатының хөреңгизи	90	0,00	
1.2.3	Юридиктиг черин хөреңгизи	100	0,00	
2	Сонгулда фондузундан эгиткен акша-хөреңги, шупту	110	0,00	
Ооң иштинде:				
2.1	Республика бюджетинин орулгасынче шилчиткени	120	0,00	
2.2	Доктааттыг чурумну хажыдып тургаш, кириген акша-хөреңгини дедир эгиткени	130	0,00	
Оларның аразында:				
2.2.1	Өргүл бээрин хоруп каан, азы төлевир документизинге албан бижир медээлерни айытпаан хамаатыларга	140	0,00	
2.2.2	Өргүл бээрин хоруп каан, азы төлевир документизинге албан бижир медээлерни айытпаан юридиктиг черлер	150	0,00	
2.2.3	Көрдүнген хемчээлин ажыр кириген хөреңги	160	0,00	
2.3	Доктааттыг чурум-биле кирген хөреңгини дедир эгиткени	170	0,00	
3	Чарыгдаан хөреңги, шупту	180	1 000 000,00	
Ооң иштинде:				
3.1	Сонгукчуларның хол үжүүн чыырын организаастаарына	190	0,00	
3.1.1	Оларның аразында сонгукчуларның хол үжүүн чыырына кириштирген кижилерин күш-ажылын төлөп бээрине	200	0,00	
3.2	Теле-радио дамчыдар организация таварыштыр сонгулда мурнунда суртаалына	210	0,00	
3.3	Периодиктиг парлалга үндүрүлгелеринин редакцияларын таварыштыр сонгулда мурнунда суртаалына	220	0,00	
3.4	Четкилиг үндүрүлгелерин таварыштыр сонгулда мурнунда суртаалына	230	0,00	
3.5	Парлалга болгаш суртаал материалдарын үндүреринге база тарадырына	240	326 700,00	
3.6	Хөй-ниитиге массалыг хемчеглер эрттиреринге	250	0,00	
3.7	Информация болгаш консультация хевирлиг ажилдарның (хандырылгаларның) телевинге	260	50 000,00	
3.8	Юридиктиг черлер азы Россияның хамаатыларының керээз эзугаар кылган өске-даа ажилдарының, чедирген хандырылгаларының телевинге	270	595 300,00	
3.9	Сонгулда кампаниязын эрттирери-биле дорт харылзаалыг өске-даа чарыгалдарының телевинге	280	0,00	
4	Фондунун чарыгдааан хөреңгизинин артынчызын сонгулда фондузунче шилчиткен акша-хөреңгиге деңештир хувааштырганы	290	0,00	
5	Отчет дужааган ай-хүнде фондунун хөреңгизинин артынчызы (банк шынзылгазы-биле бүзүредип көргүзөр), (арын 300 = арын 10 – арын 110 – арын 180 – арын 290)	300	0,00	

Ук сан-хөө отчетунда айыттыг медээлер шын, сонгулда кампаниязын организаастаарына болгаш эрттиреринге сонгулда фондузундан аңгы акша-хөреңги кириштирбээн дээрзин бадыткап тур мен.

Майык 6

Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының сески чыгыжының депутаттарының сонгулдаларына Тыва Республика – Тыванын чаңгыс мандаттыг №32 сонгулда округунун талазы-биле кандидат Кара-Сал Эрес Күнзэн-ооловичинин сонгулда фондузунда хөреңгизинин киргени болгаш чарыгдаанынын дугайында түннелдиг сан-хөө отчету

ПАО Сбербанкының №8591/05 Кызылда салбырында агар саны № 40810810465009000010, адреси: 667000, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, бажың 43

Сан-хөө отчетунун одуруу		Одур- нун шифри	Түңү	Тайы- быры
1	2	3	4	
1	Сонгулда фондузунга кирген хөреңги, шуптузу	10	314 700,00	
Ооң иштинде:				
1.1	Сонгулда фондузун тургузарына доктааттыг чурум-биле кирген хөреңги	20	314 700,00	
Оларның аразында:				
1.1.1	Политиктиг партияның / политиктиг партияның регионалдыг салбырының боттарының / кандидаттың хөреңгизи	30	14 700,00	
1.1.2	Политиктиг партияның депшиттирген кандидатына үндүрүп берген хөреңгизи	40	300 000,00	
1.1.3	Хамаатының эки туразы-биле өргээн акша-хөреңгизи	50	0,00	
1.1.4	Юридиктиг черлерин эки туразы-биле өргээн акша-хөреңгизи	60	0,00	
1.2	2014 чылдың февраль 22-де үнген Федералдыг хоойлунун №20-ФХ 71-ги чүүлүнүн 2, 4, 8 кезектери, 2002 чылдың июнь 12-де үнген Федералдыг хоойлунун №67-ФХ 58-ки чүүлүнүн 6-гы кезээнин күжү-биле сонгулда фондузунга кирген акша-хөреңги	70	0,00	
Оларның аразында:				
1.2.1	Политиктиг партияның / политиктиг партияның регионалдыг салбырының боттарының / кандидаттың хөреңгизи. Политиктиг партияның депшиттирген кандидатына үндүрүп берген хөреңгизи	80	0,00	
1.2.2	Хамаатының хөреңгизи	90	0,00	
1.2.3	Юридиктиг черин хөреңгизи	100	0,00	
2	Сонгулда фондузундан эгиткен акша-хөреңги, шупту	110	0,00	

Ооң иштинде:				
2.1	Республика бюджетинин орулгасынче шилчиткени	120	0,00	
2.2	Доктааттыг чурумну хажыдып тургаш, кириген акша-хөреңгини дедир эгиткени	130	0,00	
Оларның аразында:				
2.2.1	Өргүл бээрин хоруп каан, азы төлевир документизинге албан бижир медээлерни айытпаан хамаатыларга	140	0,00	
2.2.2	Өргүл бээрин хоруп каан, азы төлевир документизинге албан бижир медээлерни айытпаан юридиктиг черлер	150	0,00	
2.2.3	Көрдүнген хемчээлин ажыр кириген хөреңги	160	0,00	
2.3	Доктааттыг чурум-биле кирген хөреңгини дедир эгиткени	170	0,00	
3	Чарыгдаан хөреңги, шупту	180	314 700,00	
Ооң иштинде:				
3.1	Сонгукчуларның хол үжүүн чыырын организаастаарына	190	0,00	
3.1.1	Оларның аразында сонгукчуларның хол үжүүн чыырына кириштирген кижилерин күш-ажылын төлөп бээрине	200	0,00	
3.2	Теле-радио дамчыдар организация таварыштыр сонгулда мурнунда суртаалына	210	0,00	
3.3	Периодиктиг парлалга үндүрүлгелеринин редакцияларын таварыштыр сонгулда мурнунда суртаалына	220	58 000,00	
3.4	Четкилиг үндүрүлгелерин таварыштыр сонгулда мурнунда суртаалына	230	0,00	
3.5	Парлалга болгаш суртаал материалдарын үндүреринге база тарадырына	240	173 800,00	
3.6	Хөй-ниитиге массалыг хемчеглер эрттиреринге	250	0,00	
3.7	Информация болгаш консультация хевирлиг ажилдарның (хандырылгаларның) телевинге	260	0,00	
3.8	Юридиктиг черлер азы Россияның хамаатыларының керээз эзугаар кылган өске-даа ажилдарының, чедирген хандырылгаларының телевинге	270	20 000,00	
3.9	Сонгулда кампаниязын эрттирери-биле дорт харылзаалыг өске-даа чарыгалдарының телевинге	280	62 900,00	
4	Фондунун чарыгдааан хөреңгизинин артынчызын сонгулда фондузунче шилчиткен акша-хөреңгиге деңештир хувааштырганы	290	0,00	
5	Отчет дужааган ай-хүнде фондунун хөреңгизинин артынчызы (банк шынзылгазы-биле бүзүредип көргүзөр), (арын 300 = арын 10 – арын 110 – арын 180 – арын 290)	300	0,00	

Ук сан-хөө отчетунда айыттыг медээлер шын, сонгулда кампаниязын организаастаарына болгаш эрттиреринге сонгулда фондузундан аңгы акша-хөреңги кириштирбээн дээрзин бадыткап тур мен.

Майык 6

Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының сески чыгыжының депутаттарының сонгулдаларына Тыва Республика – Тыванын чаңгыс мандаттыг №32 сонгулда округунун талазы-биле кандидат Сарыглар Айдын Николаевичинин сонгулда фондузунда хөреңгизинин киргени болгаш чарыгдаанынын дугайында түннелдиг сан-хөө отчету

ПАО Сбербанкының №8591/05 Кызылда салбырында ажиткан агар саны 40810810765009000008

Сан-хөө отчетунун одуруу		Одур- нун шифри	Түңү	Тайы- быры
1	2	3	4	
1	Сонгулда фондузунга кирген хөреңги, шуптузу	10	22 325 000,00	
Ооң иштинде:				
1.1	Сонгулда фондузун тургузарына доктааттыг чурум-биле кирген хөреңги	20	22 075 000,00	
Оларның аразында:				
1.1.1	Политиктиг партияның / политиктиг партияның регионалдыг салбырының боттарының / кандидаттың хөреңгизи	30	0,00	
1.1.2	Политиктиг партияның депшиттирген кандидатына үндүрүп берген хөреңгизи	40	19 810 000,00	
1.1.3	Хамаатының эки туразы-биле өргээн акша-хөреңгизи	50	2 265 000,00	
1.1.4	Юридиктиг черлерин эки туразы-биле өргээн акша-хөреңгизи	60	0,00	
1.2	2014 чылдың февраль 22-де үнген Федералдыг хоойлунун №20-ФХ 71-ги чүүлүнүн 2, 4, 8 кезектери, 2002 чылдың июнь 12-де үнген Федералдыг хоойлунун №67-ФХ 58-ки чүүлүнүн 6-гы кезээнин күжү-биле сонгулда фондузунга кирген акша-хөреңги	70	250 000,00	
Оларның аразында:				
1.2.1	Политиктиг партияның / политиктиг партияның регионалдыг салбырының боттарының / кандидаттың хөреңгизи. Политиктиг партияның депшиттирген кандидатына үндүрүп берген хөреңгизи	80	0,00	
1.2.2	Хамаатының хөреңгизи	90	250 000,00	
1.2.3	Юридиктиг черин хөреңгизи	100	0,00	
2	Сонгулда фондузундан эгиткен акша-хөреңги, шупту	110	250 000,00	
Ооң иштинде:				
2.1	Республика бюджетинин орулгасынче шилчиткени	120	0,00	
2.2	Доктааттыг чурумну хажыдып тургаш, кириген акша-хөреңгини дедир эгиткени	130	250 000,00	
Оларның аразында:				
2.2.1	Өргүл бээрин хоруп каан, азы төлевир документизинге албан бижир медээлерни айытпаан хамаатыларга	140	250 000,00	
2.2.2	Өргүл бээрин хоруп каан, азы төлевир документизинге албан бижир медээлерни айытпаан юридиктиг черлер	150	0,00	
2.2.3	Көрдүнген хемчээлин ажыр кириген хөреңги	160	0,00	
2.3	Доктааттыг чурум-биле кирген хөреңгини дедир эгиткени	170	0,00	
3	Чарыгдаан хөреңги, шупту	180	22 075 000,00	
Ооң иштинде:				
3.1	Сонгукчуларның хол үжүүн чыырын организаастаарына	190	0,00	
3.1.1	Оларның аразында сонгукчуларның хол үжүүн чыырына кириштирген кижилерин күш-ажылын төлөп бээрине	200	0,00	
3.2	Теле-радио дамчыдар организация таварыштыр сонгулда мурнунда суртаалына	210	0,00	
3.3	Периодиктиг парлалга үндүрүлгелеринин редакцияларын таварыштыр сонгулда мурнунда суртаалына	220	0,00	
3.4	Четкилиг үндүрүлгелерин таварыштыр сонгулда мурнунда суртаалына	230	0,00	
3.5	Парлалга болгаш суртаал материалдарын үндүреринге база тарадырына	240	11 945 700,00	
3.6	Хөй-ниитиге массалыг хемчеглер эрттиреринге	250	0,00	
3.7	Информация болгаш консультация хевирлиг ажилдарның (хандырылгаларның) телевинге	260	0,00	
3.8	Юридиктиг черлер азы Россияның хамаатыларының керээз эзугаар кылган өске-даа ажилдарының, чедирген хандырылгаларының телевинге	270	9 406 500,00	
3.9	Сонгулда кампаниязын эрттирери-биле дорт харылзаалыг өске-даа чарыгалдарының телевинге	280	722 800,00	
4	Фондунун чарыгдааан хөреңгизинин артынчызын сонгулда фондузунче шилчиткен акша-хөреңгиге деңештир хувааштырганы	290	0,00	
5	Отчет дужааган ай-хүнде фондунун хөреңгизинин артынчызы (банк шынзылгазы-биле бүзүредип көргүзөр), (арын 300 = арын 10 – арын 110 – арын 180 – арын 290)	300	0,00	

Ук сан-хөө отчетунда айыттыг медээлер шын, сонгулда кампаниязын организаастаарына болгаш эрттиреринге сонгулда фондузундан аңгы акша-хөреңги кириштирбээн дээрзин бадыткап тур мен.

Өөредилге болгаш эртем

ТЫВАЖЕ КУРУГ ЭВЕС,
А ДОЛУ «ЧҮЪКТҮГ» КЕЛДИМ...

• Интервью

«Аъттың сөөрткен тергезиниң дугуйлары чулуп-ла олурар. Амыдырал чуузаы чылып-ла олурар. Амы-тын чок чөрүү, дедир улаачызы аъдын какпас, аксын тыртпас чортуп-ла олурар...

Үстүндө бижээним Михаил Монгуштуң үе дугайында ханы уткалыг «Амыдырал чуузаы тура дүшпес» деп шүлүү-биле бо чүүлдү эгелзэн ужурум болза, амыдырал чаңгыс черге турбас, тура дүшпес, чоруп-ла олар дээн хөөннү илередикседим. Эрге-чагырга болгаш кижилер өскөрүлүп болур, а амыдырал ол шиин салбас.

Республикада сөөлгү чартык чыл дургузунда болган болушкуннарны чон эскерип, радио, телевидениеден дыңнап, көрүп, солун-сеткүүлдерден номчуп тур боор.

Тыва Республиканың Баштыңы Владислав Ховалыг Алексей Храмцовту республиканың өөредилге сайыдынга томуйлаанын интернет четкизинде болгаш солун-сеткүүлдерде медээлерден чон билген. Регионнуң база бир эң чугула болгаш улуг адырын харылап эгелзэн сайыдынысты тыва чонга «Шын» солунну таварыштыр таныштырар дээш, Алексей ХРАМЦОВ-биле ужураштымыс.

– Төрзэн чериңер, төрөл чонуңар дугайында тыва чонга төөгүп бээр силер бе, Алексей Владимирович?

– Мээң авам, ачам көңүс бөдүүн улус чүве. Ачам суурга чолаачылап, а авам ол-ла суурга экономистеп чораан. Олар мени өстүрүп, кижизидип, өөредип, эртем-билигге чедирип кааннар. А артканын бодумнуң күжүм-биле чедип ап, ажилдап чоруур мен. Ажы-биле чугаалаар болза, ат-алдарлыг, эрге-чагырга ээлзэн ада-иём ачызында эвес, а бодумнуң шыдаар шаам-биле амыдырап чоруур мен. Үш кыстыг мен. Уругларымның авазы кадрлар-биле ажилдап чоруур. Өг-бүлөм амдызында Красноярск хоорайда. Баштай бодум таптыг тургустунуп алыр ужурум мен.

– Ажыл-агыгый арга-дуржулгаңар дугайында чугаалап бээр силер бе?

– Ажылчын базымнармын Красноярск хоорайның 67 дугаарлыг школазынга төөгү башкызы болуп ажилдап эгеледим. Аңаа беш чыл ажыг ажилдап чорумда, мени Сосновоборск ортумак школазын удуртуп кылдыр депшиткен чүве. Ооң соонда районнуң өөредилге эргелелинге, Красноярск крайның чагыргазынга, өөредилге департаментизинге дээш, 25 ажыг чылдар дургузунда өөредилге шугумунга болгаш удуртуп ажилдарга чонумга бараан болуп чоруур мен. Ынчап кээрге, өөредилге адырында-даа, удуртуп-даа талазы-биле дуржулга бар деп болур. Район-даа чагырыкчылап ажилдап турдум. Тываже куруг эвес, а долу «чүъктүг» дуржулгалыг келгеним ол.

– Тывага ооң мурнунда база кээп турган боор силер аа?

– Дөрт ай бурунгаар Тывага чедип келгеш, Владислав Ховалыгны деткип, соңгунда кампаниязынга ажилдап, дузалажып турдум. Владислав Товарищайовичини хүндүлээр мен. Кады ажилдаарга эптиг, таарымчалыг, чүгле коллегаларын эвес, а нийтизи-биле кандыг-даа улустуң экизин тып алыр, кижилерни үнелеп билер дарга. Ынчангаш мен ону күзелдирим-биле деткир мен.

– Тыва дылдың республикага сайзыралының болгаш ону камгалап арттыралының дугайында парлалга конференциязынга чугаалап турган бол-гай силер. Аңаа хамаарыштыр ажилдарны чорудуп эгелей берген боор силер аа?

– Ийе, төрзэн дыл кезээде кымга-даа чугула. Кандыг-даа чоннуң сайзыралынга төрзэн дылы эң чугула черни ээлеп турар. Ооң-биле чергелештир орус дылды база билер болурун чедип алыры – бистиң хүлээлгевис-тир. Ынчангаш эгезинден эгелеп планны шын тургузуп алыр дээш, ол айтырыгны харылап турар коллегаларым-биле ужуражып, сүмележиپ эгелей бердивис. Дыка шыңгы болгаш солун планнар бар. Школаларга чамдык кичээлдерни тыва дылга эрттирери азы культура болгаш спорт-биле холбашкан төлөвилелдерни организаастаарын чугаалажып турар бис. Бичии уругларның төрзэн дылын үнелеп билер апаары – бистиң кол сорулгавыс. Тыва дылды кичээлге өөренип алгаш, ук өөредилге номун ном шавынгга арттырып кагбас, а амыдыралга тыва дылды ажыглаарын чедип алыр ужурум бис. Чижээлээрге, школачылар англи дылды школага

өөренип турар болгай. Оларның хей кезии ол дылды амыдыралыга ажыглаарын турарын билер бис. Олар колдуунда-ла интернеттен үш-үдүрүм чүүлдер көөрдө, даштыкы дылдарны ажыглаар. Төрзэн дылды билип, амыдыралга ажыглаары эргежок чугула. Чижээлээрге, силерниң редакцияңар «Шын» солунну тыва дылга үндүрүп турар болгай. Ол кончуг эки. Ону улам сайзырадыр болза эки. Ажы-төл тыва дылда солуннарны, номнарны номчааш, утказын билип ап турар болза эки. Тыва дыл чүгле «кара» чугаага ажыглаар дыл болбас ужурум. Чүге дээрге ол дыл чараш, бай-байлак дыл-дыр. Ынчангаш өөренири, билири чугула деп санаар мен.

– Республиканың чамдык өөредилге черлеринче барып четтигипкен боор силер аа? Силерниң көрүжүңер-биле ...

– Дүүн чаа Кызыл хоорайның 1 дугаар школазынга четтим. Кара албан-биле эвес, а душ болган таварылга. Тывага келгеш, бир дугаар барган школам эвес-тир. Сайыт кылдыр ажилдаарын тургаш-ла, республиканың элзэн каш школаларына сентябрьга чедир барып четтигипкен мен. Кайы-даа коллективке баарга, коллективтерниң ажилдаар күзели, ажилдап турар школазы дээш сагыжы аарып турары меңээ өөрүнчүг болду. Бир дугаар школага баарымга, коллектив дыка эки уткуп алган. Оларның тура-соруу, найыралды мени кайгатты. Онзагайлап демдегеп каар чүүлүм болза, бо школада директорундан эгелзеш, башкыларның дөртөн хире хуузу ук школаның доозукчулары болуп турар. Ол чүнү чугаалап турарыл дээрге, коллективте бот-боттарының аразында найыралдыг, сагыш-сеткили, үзел-бодалы чаңгыс аай, кижилерни үнелеп билер болуп турары-дыр. Уруглар школаны дооскаш, дээди эртемниң дипломун холга алгаш, төрзэн школазынга кээп ажилдай бээр. Бо дээрге школаның кайы хире бедик деңгелдиниң бадтыкалы-дыр. Ындыг коллективке ажилдаары кымга-даа күзенчиг.

– Өөредилге шугумунга хамаарыштыр кандыг өскөрүшкүннөр чонну манап турар ирги?

– Республиканың чурттакчыларын, хамыктың мурнунда, шынарлыг өөредилге манап турар. Бодувуска шыңгы болуулар, кижилер бүрүзүнүң күзели болза, ажы-төлүвүстү эң-не тергип башкылар өөреткен болза деп бодаар бис. А башкылар болза, оларның ажылын үнелээрин, акша-шалыңын чогуур деңгелде төлөп бээр манап турар. Ол дээш сагышсырааын барып болур бис. Чүге дээрге башкыларның шалыңыга хамаарыштыр айтырыг ийитирлеттинген. ТР-ниң Баштыңы В.Ховалыг башкыларның шалыңын өстүрер дугайында доктаалга адын салган болгай. Сентябрь айдан эгелеп эде-санаашкын акшазын башкылар алыр. Өөредилгеге болгаш уруглар садына хамаарыштыр республиканың чурттакчы бүрүзүн, оларның күрүненден алыр ужурум чүүлдер-биле хандырап ужурум бис. Чүгле школа болгаш уруглар садтары эвес, чайгы үеде уругларның дыштаныр лагерьлери база ынаар кирип турар. Келир чайын халдавырлыг ковид аарыг чиде бээринге иде-гээр бис. Өөредилге адыры дээрге кижилер бүрүзүнге дээп турар эң-не чугула адыр-дыр. Ынчангаш нийтиелдин келир үеде өөредилге шугумундан кончуг хамаарылгалыг. Республиканың чурттакчы чонунга мээң амгы үеде күзээр чүүлүм болза, кадыкшыл болгаш шыдамык чорук, бүгүдөгү экини күзедим!

Авторнуң тырттырган чуруу.

Акция

ЧУГА ДОШ,
ОВААРЫМЧАЛЫГ
БОЛУҢАР!

Тывада «Чуга доштан оваарыңар!» деп акция сооктар-биле деңге эгелей берген. Чайгы-даа, кышкы-даа үеде сугдан оваарымчалыг болуру кончуг чугула. Чүге дээрге ол кандыг-даа кижиниң амы-тынынга улуг айыылды тургузуп турар. Кышкы үеде чуга дош балыкчыларның болгаш ойнаан ажы-төлдүң дайзыны апаар. Ынчангаш кышкы үеде кайы хамаанчок дош кырлаары, кымга-даа айыылдыг. Бирде чылып, бирде сооп турар күстен кышче шилчип чадап турар үелерде дош эң-не айыылдыг.

«Чуга доштан оваарыңар!» деп акцияга даянып алгаш, янзы-бүрү хемчеглерни эрткен неделяда Тывада чорудуп эгелей берген.

Ажы-төлдү янзы-бүрү айыылдыг чүүлдерден баш удур камгалаары ада-иелерниң, башкыларның, улуг улустуң хүлээлгези. Уругларга хора чедирипки дег чүүлдер бо чырык чер кырында эңмежок. Ынчангаш уругларны чүгле камгалаары эвес, а оваарымчалыг чорукка өөредири база эң-не чугула.

Ылаңгыя бо берге хамчык аарыг нептереп турар үеде ажы-төлдү хостуг салып болбас. Чүге дээрге бисти долгандыр айыылдыг чүүлдер хей-дүр, хүндүлүг ада-иелер!

«Мээң хоорайым – мээң сагыш човаашкыным» деп бүгү Россия чергелиг мөөрей эгезин салган. Чурттаарына таарымчалыг хоорай хүрээлелинге хамаарыштыр аныяктарның үзел-бодалын, көрүжүн билип алыры – мөөрейниң сорулгазы бо.

Ук мөөрей ийи аңгы кезектен тургустунган. Баштайгызы октябрь 20-ден 2022 чылдың март 1-ге чедер. Ол үе дургузунда мөөрейниң киржикчилери <https://inkult.ru> деп сайтыже киргеш, «Мээң хоорайым – мээң сагыш човаашкыным» деп бөлүккө бүрүткөдип алыр. Бүрүткөдип тура, киржикчи бүрүзү анкета долдурга, номинациязын айткаш, мөөрейге кириштирер ажылын кожуп каар.

Мөөрейниң бир дугаар кеззэнге бедик баллдар алган киржикчилер ийи дугаарына киржир эргени чаалап алыр. Ынчан организакчы комитеттен мөөрейге улаштыр киржир чалапганы алыр. Мөөрейниң ийи дугаар кеззэ 2022 чылдың март 15-тен май 15-ке чедир үргүлчүлээр. Организакчы комитет янзы-бүрү хемчеглерни эрттирер. Шылгарааннар Москва хоорайга барып, кылып алган ажылын кириштирер камгалаар.

Мөөрейге киржири-биле 25 харга чедир аныяктарны чалап турар. «Келир үеңиң архитектурлуг омур-хевирин», «Хей-ниити транспорттарының

МЭЭҢ ХООРАЙЫМ –
МЭЭҢ САГЫШ ЧОВААШКЫНЫМ

чырыдышкыны», «Чуртталга-коммунал ажыл-агый болгаш хоорай ажыл-агыйының удуртулгазы», «Чаа үеңиң социал угланышкынын деп-гемнери», «Хоорай хүрээлелиниң бот-

идепкейжи төлөвилели» деп номинациялар мөөрейниң программасында көрдүнгөн. Мөөрейниң дугайында <https://inkult.ru> сайттан тодаргайы-биле номчуп, таныжып болур.

Арынны Айдың ОНДАР белеткээн.

Тыва дыл хүнүнге

ТӨРЭЭН ДЫЛ – САЙЗЫРАЛДЫҢ БИР ОРУУ

Филология эртемнеринин доктору Шулуу Чыргал-оолович Саттың чырык адынга тураскааткан эртем-практиктиг конференция Тываның күрүнө университетинге чылдың-на болуп эртер чаңчыл апарган. “Бо конференцияны он ажыг чылдар дургунда чылдың-на бир янзы кылдыр эрттирип турар. Эрткен чылын Екатерина Салзынмааның юбилейинге тураскаадып эрттирген. Бо чылын Ш.Ч. Саттың 95 чыл оюнга тураскаадып эрттирип турары бо” – деп, тыва филология болгаш ниити дыл эртемнеринин кафедрасының эргелекчизи Елена Куулар чугаалаан.

Шулуу Чыргал-оолович Сат – шыл-гараңгай эртемден, баштайгы тыва профессор, Кызылдың күрүнениң башкы институтунун тыва дыл болгаш чогаал кафедрасының баштайгы эргелекчизи, тыва дылдың эң кол шинчээчилеринин болгаш суртаалчыларының бирээзи, тыва дылга хамаарышкан 200 ажыг эртем ажылдарының автору.

Ол 1926 чылда Улуг-Хем кожуунун Кашпал деп черге малчын өг-бүлөгө төрүттүнген. Кызылдың дугаары 2 школазын медаль-биле дооскаш, 1947 чылда Ленинградтың күрүнө университетинин чөөн чүк факультетинге өөренип кирип алган. Ш.Ч. Сат 1952 чылда университетти дооскаш-ла, Тывада гуманитарлыг угланышкынның эртем албан чери турган ТДЛТЭШИ-ге эртем ажылын кыла берген. 1958 чылда Ш. Сат Кызылдың педагогика институтунга ажылдап кирип алган. 1962 чылда аспирантураны дооскаш, 1963 чылдан эгелеп тыва дыл болгаш төрөөн чогаал кафедрасын институтка ажиткан. Ону тургузарынга Ш.Ч. Сат улуг күжүн үндүрүп, 20 чыл ажыр ажылдаан. Кафедра удуртуп турар үезинде республика школаларына тыва дыл башкыларын белеткээринин шынарын бедидеринче база башкыларны эртем-методиктиг комплекс-биле хандыраарынче кончуг улуг кичээнге салган. Ш.Ч. Саттың 95 харлаан юбилейинге тураскаадып, бо конференцияны эрттиргени бо.

Хемчег холушкак хевирге эрткен – илеткекчилер онлайн болгаш оффлайн хевирге киришкен. Конференцияның пленарлыг кезээнге филология эртемнеринин доктору профессор Мира Бавуу-Сюрюн бодунуң башкызының дугайында өндүр, хүндүткелдиг эртемден башкы болгаш, ак сеткилдиг, культурлуг, ажылгыр-ке-

жээ кижини дээрзин сактып чугаалаан. Оң сөстөрүнүн чамдыызы мындыг: “Ол дыка биче сеткилдиг болгаш кажан-даа бодун өрү көрдүмөс. Ажыл-агыйжызы мырыңай кедергей турган. Дыка улуг портфельдиг ажылдап кээр. Ында чүү-даа бар: лекциялар-даа, маска, кадаг-даа, чиир хүнезини-даа чоруур. Кафедрага-даа, аудиторияга-даа стол, сандай дээш чүү-даа үрели бээр болза, боду кылып кааптар турган. Чүү-даа чүвеге камныг болур болза эки деп, чугааланып-чугааланып, септеп-селиир турган”.

Ол ышкаш Моолдун Өөредилге болгаш эртем яамызында Өөредилге институтунун эртем ажылдакчызы Хийс Гансхутун илеткели кончуг солун болган. Моолда амгы үеде тыва дылдың байдалын болгаш тыва дыл, чогаал номнарын тургузуп турарының дугайында чуруктарга көргүзүп тургаш илеткээн.

Оон соонда конференция 3 аңгы бөлүккө болуп эрткен: Тыва дылды шинчилээринин болгаш башкылаарының онза чугула айтырыгларының талазы-биле, аас чогаалын база тыва литератураны шинчилээринин болгаш башкылаарының методиказының дугайында айтырыгларны киржикчилер илеткээн. Конференцияга Тываның күрүнө университетинин башкылары, Тыва Республиканың Чазаның Тываның гуманитарлыг болгаш дузалал социал-экономикагын шинчилелдер институтунун эртем ажылдакчылары, Национал школа сайзыралының институту, башкылар болгаш кижизидикчи башкылар, республиканың башкыларының методиктиг каттыжышкыннарының кижигүннери, студентилер болгаш аспирантылар киришкен.

Тываның күрүнө университетинин улустун чогаалчызы А. Даржай аттыг Кызылдың башкы институтунга “Эге школага болгаш школа назыны четпээн уругларга тыва дылды башкылаарының болгаш харылзаалыг чугаазын сайзырадырының берге айтырыглары” деп секцияны эрттирген. “Дыл эртемниң болгаш логопедияның дүрүмнери, методиказы” кафедраның эргелекчизи Любовь Кара-оол “Шулуу Сат – тыва дылдың шинчилекчизи, баштайгы профессор” деп илеткел-биле секцияны ажиткан.

Конференция үезинде Тыва дыл башкыларының каттыжышкынының даргазы Меңги Ооржак “Тыва дылдың тергийн башкызы” деп медальдарны Тыва Республиканың Баштыңының

болгаш Россия Федерациязының Президентизинин грантыларының эдилекчилеринге база Бүгү-российжи төрөөн дыл башкыларының мастер-класының киржикчилеринге тывыскаан.

Республикада база бир чидиг айтырыгларның бирээзи – келир салгалдың тыва дылын эки билбеси. Бөлүк башкылар ол дугайында база сайгарып, айтырыгны канчаар шиитпирлээрин сүмөлешкен. Өөредилгени эки билбес дилыга чорудуп эгелей бээрге, уругларның өөредилгезинге дыка улуг шаптараазын болуп турар. Ол дугайын башкылар-даа, ада-иелер-даа чугаалап турар. Тыва дыл номнарының авторларының 2012 чылдан эгелээш кылып турар номнары тыва дылды билер уругларга таарыштырып каан номнар дээрзин Национал школа сайзырадыр институттун төлээлери чугаалап турар.

Ам бо хүнде багай тывалаар болгаш тыва дылды шуут билбес уруглар көвүдээн. Бо байдалды канчаар өскерттип алырыл деп айтырыгга эртемден Мира Бавуу-Сюрюннун чугаалап турары-биле алырга, мындыг. Бир дугаар класска өөренип кирип турда, уругларны кайы дылга эки чугаалаарын тодарадып алгаш, өөредилге дылын шын шилип алыры чугула. Эки орустаар бе, эки тывалаар бе, орузунда-даа, тывазында-даа чок бе деп чүүлү көөр апаар. Эге класстарга, үстүкү-даа класстарга тыва дыл номнарына 3 дүрүмнү кылып болза эки. Тыва дылын билбес уругларга, чугаалап турда,

утказын билер, ыңдыг-даа болза тывалап номчуп шыдаас, билири эки уругларны өөредир методикаларны тускайлап кылыр.

Оон ыңай саналдар аразында тыва дылды албан өөредир деп чүүл база бар. Өөредилге-методиктиг сүмелерни болгаш дидактиктиг шугумнарны аңгы-аңгы кылгаш, уругларның сонуггалын оттурар амгы үениң дыл талазы-биле шинчилелдерниң чедишкыннерин ажылап тургаш, чаңчылчаан тыва дылдың грамматиказының дүрүмнөр курузун эвес, а лингвостнокультурологтук курсту тургузар болза эки. Шак ыңдыг угланышкынның ажылдаар. Оон ыңай чугаазын сайзырадыр курс база чугула. Анаа чугаалаарга, белен ышкаш херек кырында ол методикаларны эки билер улусту өөредип алыр болгаш шинчилелдер ажылдарын ханыладыр болгаш кал-бартыр угланышкыннары өскертири ыңдыг амыр эвес.

Тыва кижинин чаңчылдары демей-ле артып каап турар. Ол чаңчылдарны дамчыдар арга тыва дыл. Ынчангаш Тываның үндезин чурттачыларының боттарының социал-экономикагын амыдыралын бедидип, чедишкынниң сайзырадып алырының эң кол оруктарының бирээзи база тываларның төрөөн дылы болур.

Оон аңгыда, келген башкылар чаа үнген тыва дыл номнарында чедер-четпес чүүлдерни демдегеп, бодунуң үзел-бодалын илередип турганнар. Кандыг-даа ном чырыкче үнген соонда ол хевээр артпас, ыяап-ла сайгарып көргөш, немелделерни кирип, частырыгларны эдил, катап-катап ажылдаар апаар. Чүгле ынчан чедимчелиг ном үнер.

Ниитизи-биле алырга, шак мындыг чыыштар тыва дылдың башкыларынга, шинчилекчилеринге, эдилекчилеринге болгаш мөгейикчилеринге кончуг ажыктыг деп саннаттынып турар. Шак мындыг ажылдарны чорудуп, тыва дылдың келир үеде сайзыралын бедидип алыр сорулгалыг кижини бүрүзү демниг ажылдап, чүткүдери кончуг чугула.

Бо чылын “Саттың номчулгаларына” 90 ажыг кижини киришкен. Тиилекчилерни Чаа-Хөл кожуунун Ш.Ч. Сат аттыг школага ноябрь 12-де шаңнаар.

Чыжыргана СААЯ.

Чуруктарны ТывКУ-нун сайтызындан алган.

«ШЫННЫҢ» почтазындан

ХҮРЕШКЕ АЛДАР

Тывага камгалал сайыдының Кубогу дээш шериглерниң хостуг хүрежи болганын магадап ханмадым. Тыва чоннуң эр кижилериниң төөгүдөн тура ойнап, сайзырадып чораан хүрежи делегейде билдинип үнүп келгени алдар-дыр. Эр хейлер, мактаар-дыр мен.

Тывага хүрешти сайзырадыры-биле, ындыг маргылдаалар эрттирип турарын кижиге улуг сеткил-сагыш-биле көөр-дүр. Хүреш ам-даа сайзыразын.

ЧАДАГ ЧОННУҢ КЭЭРГЕНЧИИН

Дача-биле аргыжары хүннүң-не берге-деп кел-ле чыдар. Ында ам администрация чери чок болгаш, чүнү-даа кылырда, хоорай кирер алаар. Школа ажыттынгандың болза, хоорайже өөренип чоруп турар өөреникчилер ам-даа көвей.

Чижээлээрге, дүүн кежээ 6.00 шактан 15 минута ажып турда, сөөлгү автобус келген. Кижиге кара шаар. 45 доктаамында 13 дугаар автобус манаан улус машиналар кээрге, сыңмарлажып тургаш, чанып турду.

Хүндүс база автобустарның маңаар аразы ырак. Бо 13 дугаарлыг автобустар ажылын угбайн турар. Хуу автобустардан көвүдетсе, кандыг чүвөл. Бо айтырыгны Чазакка шиитпирлеп көрзе. Бис ышкаш чадаг улус дег кээргенчиг чүве бар чүве бе оң? Автобустарның бергезин, чадаг чоннуң кээргенчиин.

БОДУВУС САЙЗЫРАП, АЖЫЛДАП ӨӨРЕНЗИВИССЕ...

Тывада, Россияда, даштыкы чурттарда чүү болуп турарын солуннарда, телевизордан, амыдыралдан чыдып калбайн, билип, көрүп чоруур мен.

Чижээлээрге, чоокта чаа Тывага тудуг шуулганы болду. Тывага 9-10 каът бажыңнар кылыр деп турар-дыр. Тываның агаар-бойдузунга ол тааржыр бе. Ону тудар, кылыр улус база Красноярскиден деп турар. Бодувустуң чонувус ажыл чок турда, чүге-ле төөгүдөн тура бир-ле черден, бир-ле кижилерден хамааржыр чон бис. Бодувус сайзырап, ажылдап өөренивизиссе?

Красноярск дыка бай, улуг хоорай ышкыжыл. Ында кандыг-даа ажыл бар. Бистиң-биле канчап деңнээр.

МАЛДЫ КЭЭРГЭЭР СЕТКИЛДИГ БОЛУҢАР

Чоокта чаа Ээрбекке бөрүлерге алыспаан инекти кээргеп ханмадым. Хоорай чанынга чыдып алгаш, инек мал-маганынга бөрүлер ажа халып шыдавас кажар-херим кылып албаан малчын боор? Телевидение келгичеге чедир, бөрүлерден когараанын көргүзөр дээш, хөөкүйдирг амытаны сириледип алгаш турар, кончуг-даа кээргээр сеткил чок болду. Бичии чүве болза-ла согар, өлүрер-ле дээр. Эмнеп алган болза, анаа-ла хире инек болду.

Шаанда улуг бода малды – инек, тева, аът сол чиирде, ном аштырар турган чүведир. Аътты суг белең-селен сокпас, камнаар, хүндүлээр чораан. Кодан баштыңы хүндүлүг мал-даа туруп болур, ынчангаш ном аштырып чораан.

Боос малды кажар чокка кыжын даштыгаа кыштадырга, бызаазы аарып болур. Ынчангаш инек малга база чылыг кажардан тудуңар, малчыннар.

Бөрүлерге алыспаан, маадырлыг инекке өлүм көргүскен дээрге, кээргел чок-ладыр. Ындыг короткан малдың эди безин сугсуг, амдан чок болур чүве-ле болгай.

Мал-маган-биле ажылдап чоруур улус кээргээр сеткилдиг болуңар.

Мария ТЮЛЮШ.
Шагаан-Арыг хоорай.

СТИЛЯГА ТУРГАНЫВЫС

Ам бо 21 дугаар векте эр кижилер стилига чүвүрлер кедип алган чоруур-ун бо-ла көөр мен. Ынчангаш чашкы шаамда школачы үелерим сагыжымга бо-ла кирер. Кажан Алдан-Маадыр школазын доозупкаш, 1962-1964 чылдарда Суг-Аксы ортумак школазынга өөрени берген бис. Ол өөренип турган чылдарымда каттырынчыг, хөктүг-даа чүүлдер тургулаан. Ол чылдар сагыжымдан ам-даа уттундурбас. Ынчан 9-11 класстарга өөренип тургаш, Кызылда өөренип турар сургуул оолдарны өттүнүп, чоудага өй, тар чүвүрлер (стилига) кедип турган бис.

Ынчан ындыг мода турган. Стиляг оолдар өттүнүп, баштарывыс дүгүн база стилига хевирлиг, тейинде хөпзэн ышкыш үвүргей дүктөрлиг аза-огу ышкыш адаан тас кылдыр таартып алыр турдус. Школавыс башкылары бисти көргөш, кончуур. Школага шугум чыскаалының мурнунче бисти үндүрүп-даа турган. Куду класстарның өөреникчилериниң мурнунга бисче айтып: "Көрүңер даан, баштарының дүктөриниң коргунчуун, уйгу-дүшке кирер аза буктар ышкыш үвүргей, кеткен чүвүрлери кандыг-дыр, мырыңай дөңмек чодаларга чыпшыр чинге, даван-даяа ол дазагар. Чүү деп чүвөл бо?" Үргүлчү кончудуп-ла турар эвес. Ооң соонда школа баарда, шын хөлбегер чүвүрлеривисти согун кылдыр базып, баштарывыс дүгүн чылбыйтыр дырап алгаш, өөренип апарган бис. "Ол-дур, доозукчу класс ындыг турар ужурлуг" – деп, башкыларывыс дыка өөрүп чоруп турар. Чогум башкыларывыс көрбээнде,

Сүт-Хөл кожуунуң культура одаанга танцы болурга, стилигтар болуп алгаш, аныяктар-биле кады чарлыстон, рок-н-роллду сиртиледир теп-даа турар бис. Баян ойнап олурган бодум танцылаксааш, баяным-биле кады ойнавышаан, оларның аразынче кире берген чарлыстоннап-даа турар мен. Аныяк болгаш дөстүмөс, от-көс дег назын халыыны деп чүве ол-ла турган боор. Клубтан өөреникчилерни үндүр ойдадыптарга, улаштыр интернатче танцылаар дээш чоруптар бис. А суурнуң аныяктары "Баянист чок арттывыс!" – деп алгыржып артып каар. Кажан школага-даа темалыг кежээлер болурга, Алдан-Маадыр өөреникчилери турган Кылаң-оол эжим биле мени чалап апаар. Өске баянистер турган-даа болза, бистиң ойнаарывыс эки, чараш турган боор.

Кажан бис 1964 чылда 11 классты доозуп турувуста, стилигтар чоорту клеш чүвүрлерже шилчип эгелзэн. Үе шаг чаңгыс черге турар эвес, амгы шагның аныяктарының стиль чүвүрлери хөлбейип бар чыдар. Ону чамдык аныяк кыстар кедип алган чоруурун көөр-дүр мен. Хөлбегер клеш чүвүрлер чараш эвес, буттарны көргүспейн чажырып алган чоруур, тар эвес, делгем, эптиг-даа. Бис стилига турган боттарывыс, доозукчу кежээ-висти клеш чүвүрлерлиг ойнап, хөглөп эрттирген бис. Мода чаңгыс черге турбас, эглип кээп турар. Ооң бадыткалы кылдыр чырыдып бижидим.

Александр ООРЖАК,
күш-ажылдың хоочуну,
композитор.

АКШАНЫҢ ААЖЫЗЫ

Акшаның ажы-даа чок, херээ-даа чок үе биске ам-даа уттундурбаан. Кыдат, көрей садыгжылар ынчан бараан дээр чүве эккеп, инени безин инекке орнап туржуктар. Тыва Арат Республика туржук, Тыва Автономнуг область чылдарында безин, албан-хаакчыт эвес кижиге акшаның ажы-амгы дег эвес турду.

1961 чылда агроном болуп, албан-хаакчыт апардым. Ынчалза-даа акша айтыры турсаан. Колхоз меңээ ай санында 160 күш-хүн санап турган. Дептерде демдеглеттинип турар, аңаа ат безин салыр эвес мен. Красноярскиге бир ай өөрениримде, садыгжы Клава Марчиндан бежен акша алыр мен. Ынча дээн шынзылганы Клава райпоже чорудуптар. Райпо ону колхозтан тыртып алыр, ол-ла.

Колхоз албан-хаакчыттары-биле чылда чаңгыс катап санажыр. Колхозтуң ындыг отчеттуг хуралы – оларның онзагай байырлалы. Алыр акша колхозтуң чылда канчаар ажылдаанындан тургустунар. Чижээлээрге, Ленин аттыг колхозтуң ажылының чаңгыс күш-хүнү 30 көпөөк болган. Ол өске колхоз. Оларны-биле мээң алыр акшам айда – 48 рубль, чылда – 576 рубль.

Кожавыста «Чаа орук» колхозтуң 1 күш-хүнү 3 рубль болган. Оларны-биле мээң 160 күш-хүнүмнүң акшазы айда 480 рубль, чылда – 5760 рубль болур-дур бе, санап көрүңер. Ийи колхозтуң канчаар ажылдааны орулгазының ылгалы моон илдең. А мээң «Чодураа» колхозум оларның ортаа үези.

Колхозта (күрүңеде) акша чок, күш-хүнү мал-маган, аш-чем-биле санажыр. Мен отчеттуг хуралда 500 рубль акша алгаш, 38 шоодай тараа база алдым. Оомну Сайгын дээрбезинге арттырып каарымга, 28 шоодай далган болду. А меңээ чаңгыс шоодай далган бүдүн чылга четчир. Машинага чүдүргөш, чоок бажыңнарның, өлгөрнүң эжик аксынга дүжүргүлөп каан мен. Чамдыктары мээң

дүжүрүп каанымны билир.

Акша-шалың айтыры ынчан шиитпирлеттинип турган. Суурнуң тараа склады – шалың санажыр кол чер. Чиир-даа, мал чемгерер-даа тарааны, далганны чежени-даа халас моон ап болур. Алгы-кеш, эът база мында. Будун хой эдидиниң өртээ 17 рубль. Дептерге адың, алган чүвөңнүң хемчээли айыттынар. Саналга чүгүлө отчеттуг хуралда, чылда чаңгыс катап санажыр. Склад эргелекчизи Күнзэн-оол Оюн райкүүскомдан макарон, чигир, шай, дүңзе, шүдүнзе дээш чүнү-даа бижиттирип эккээр. Ону колхозчулар халас бижиттирип алыр.

Шалыңы чок, акша албас турган улуска хенертен чугаа тараан. Колхозчулар акша-телевир алыр апарган деп. Шынап-ла, 27 рубль ай санында алыр.

Колхозка айда 160 рубль күш-хүнү санаттырып, акша чок чурттап чораан бодум, 1965 чылда «Тываның аныяктарына» 68 рубль шалыңныг болу бердим. Ооң соонда үш солунуң кол редактору болуп, 220-260 хире рубль ап келдим. Акша четчир болгаш арттар.

1986 чылдың апрельде Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң (Н.С. Бойду) чарлыын езугаар «Күш-ажылдың хоочуну» медальды алгаш, хүндүлүг дыштанылгаже үндүм. Ам 1994 чылдың май 16-да меңээ тывыскан шынзылгамны көрүңер даан: шалыңым 1 миллион 992 муң 665 рубль, а пенсиям – 350 муң 658 рубль. Чылда 36 миллион 207 муң 896 рубль-дир бе? Ындыг миллионер болганымдан бээр мынчага чедир акшаның ажының-даа, аажызының-даа аайы тывылбастады. Эрткен чүс чылдың богу болган кижиге садар-саарар, чижир-сүржүр, мөлчүүр-кончуур деп чүвени билир эвес мен.

Берт-Дагда Бавыын Марияның уй-нуктары, Кызыл-Чыраадан Алдын-Херел Зоя боду бир хүн меңээ келирге, үлгүүрүм долган үжен шил арагамны

АМ-ДАА СЕРГЕК ЧУРТТА-ЛА!

Бистиң хүндүлүг ававыс, Тываның алдарлыг ажилдакчызы, 9 уругнуң иези Чечекмаа Кыргысовна Сади чоокта чаа Көдээ ажил-агый ажилдакчыларының хүнүнде ТАР-ның 100 чылдаан юбилейлиг медалына төлөптүг болган. Ынчангаш шаңнал-мактал четкениңер дээш байыр чедирбишаан, каң дег кадыкшылды, кезээде өөрүшкү-маңайлыг, чиик-сергек бистиң аравыска чорууруңарны күзеп тур бис.

Ажыл-ишке кызымак,
Анаа черле олурбас,
Чечек-ногаа өстүрер,
Адын безин Чечек дээр
Авыралдыг ававыс
Ам-даа сергек чуртта-ла!

Ажы-төлүндөн.

80 ХАРЛААН ӨВҮРҮМГЕ

Өгбелерим, төрөл чонум аразыңга
Өпейледип мандып өскөн уям болур.
Өөрзүңер, төрөлзирек бөдүүн чоннуг
Өвүрүмнүң өлчөй-кежи мени шуглаан.
Төөгүлүг чадалары чайгаар хөгжүп,
Төре херээ быжыг дөстүг изеттинген.
Кож-хөлбээ моол арат күрүңеже
Кокпа оруу делегейини болу берген.
Ырак-хайы сумуларлыг болзуңза-даа,
Ырда кирген Хандагайты сайзыраңгай.
Эртем-билиң, талантыңы янзы-бүрү
Эрес төлдер төрзөн черин

алдаржыткан.

Сезен арттың бедииңди өвүржүлөр
Сеткил сергек, чоргаар, түрлүг
базып орлар.

Келир өйже бурунгаарлап чечектелген,
Кедилиң-ле черим алгап, йөрзөп ор мен!

Нина СЕРЕНОТ.
Кызыл хоорай.

үлештирип бердим. Садыпкаш, акшазын эккеп берзэл дээр-даа, ынавадым. Эрги шагның кижизи ындыг боор чүведир. Спирт, коньяк өртээ билер эвес мен. Ол арагалар Чазактың, мэрияның байырлалда берген белзэңниң өззө-дир ийин. Ындыг үе база турган ышкыгай.

Акшаның аажызы үениң аайы-биле өскөрлүп турар. Ам адал шалыңы өстүрбес аргажок. Үе-даа, акша-даа үргүлчү шимчээшкнде. 1950 чылдарның солуннарын ам көрүңерден, квартал санында бараан өртээниң чиигелдезин чарлаан. Ам чүгле аартап-ла турар. Акшаның аажызы анчыг-ла.

АКША-ШАЛЫҢ ӨСТҮРБЕҢЕР!

Аа богда, даргаларым,
Акша-шалың өстүрбөңер!
Аай-баш чок өртөктерниң
Аартаарын болдурбаңар!

«Ам-на шалың өскөн-дир» – деп,
Амырава, дешкилеве,
Аштамзыргай чилби өртөк
Акшавысты ажырыптар.

«Эвээш пенсиям өскөн-дир» – деп
Эмин эрттир эшкедеве,
Электри, бажың өртээ
Эңдерени сыырыптар.

Шалың өссе, өртөк дам баар,
Чазакка-даа чагыртпайн баар.
Үндүрүлгөр төледирлер
Үен-даян чүве алаар.

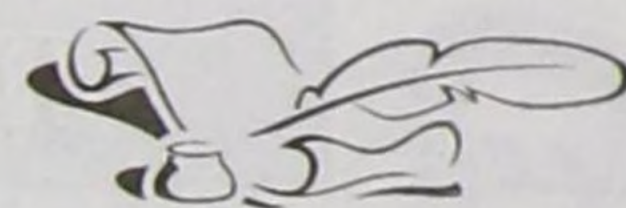
Акша-шалың көвүдээр-де,
Амыдырал экижитпес,
Өртөктер-ле бадар болза,
Өөдөлээр аравыс бо.

Шалыңыңар көвей болза,
Чартык кезиин кызырыңар.
Адал шалың арбыдазын,
А үстү эвээжезин.

Аа, богда, даргаларым,
Албаты чон түрөтпөңер!
Аргазын тып бодап тургаш,
Акша-шалың өстүрбөңер!

Чооду КАРА-КҮСКЕ,
1990 чылдарның миллионери.

Чогаал арны

ТЫВА ЧЕЧЕН ЧОГААЛДЫҢ ДЭЭЖИЗИ

Бир эртен-не удуп-оттуп чыда, хөглүг-омактыг садырткайндыр хыпчыдар отта паштың шыгайндыр хайнып турарын, шай согаажын бичии-даа сагылчак чок, дески аянын сиртиңейнип турарын дыңнааш, улам таалап удааш, калган авам, ачамны дүжей берип-тир мен.

Ачам, ийи холун берзенип каапкаш, тараа соктаан, авам хоюг сарыг шайын хайындырып, чунуп-чунуп, чоон кара чаштарын адыш сыңмас кылдыр суйбагылааш, эгиннерин ажилдыр угдунмас кылдыр шывадагылааш, хөлге хонупкан кас дег кылдыр мойнун кагыгылааш, диштерин ак чайт кылдыр хүлүмзүрбүшаан, ачамга чугаалап олур:

— Оолдарың, кыстарың тура халызын, ыяк тонналып алзын, шуглак-дөжээн чараштыр чыып каапкаш, шупту барып буга суунга чунуп-чунуп, кээп ченнензинер, тарааң дүрген соктаарга, изий берген, ам-даа чылыг хевээр тарааны үлештир каап-ла олур. Аяктар мырыңай долгулаан. Авамның ол холу-биле каап берген чеминиң амданның, чемзии кедергей-ле! Өрмөлиг тарааның ырактан чыды-ла өзүм эдип келир. Шак ыңдыг тарааны дөгере чипкеш, куруг аяамны безин чылгаарымга, амданы хевээр...

— Оолдарым, турунар! Эртенги сериинде хой кадарып чоруур силер — дизе-ле, кырган-авам ээнзиргей самдар өөвүсте шаарын хайындырып алган, акым биле мени оттурган олур.

Хүн тоганада безин дөгбээн, эрте. «Ах, ам чаа көргөн дүжүмнү көрбүшаан, ол хевээр одунмайн, өлү-даа берген болзумза, кандыг аас-кежиктиг болур ирги мен!» деп бодап хомудааш, хөөкүй кырган-авамны ол душта сактырымга, кезээде чылыг эвес ээн кара өгдө эзрегнээн кандыг-ла бир хөлөгезиг-даа, өртөң кара төшсүг-даа.

Тонумну бажымга эштипкеш: «Дүжүмде-даа болза, ол аякта тарааны авамның холундан ап чип алган болзумза, айда-даа кайын аштаар мен!» дээш, катап удуп, ол дүжүмнү көрүскөп, кызып-кызып караам шимеримге-даа, хоржок. Чүрээм согары дам барып, уйгум, бо оранда чок авамны алган аза ышкаш, чиде халый берген.

— Чүге-ле элекке оттура бээрин ол ирги але, кырган-авай! Авам, ачамны хөлчөк-ла эки дүжөп чыдырымда, оттурдуң көрөм! — деп шугулдавышаан, хөөн чо-ок тонналып алдым.

• Степан САРЫГ-ООЛ,
Тываның улустуң чогаалчызы

ЭДЕР АМЫТАННАР

(«Аңгыр-оолдуң тоожузу» романдан үзүндү)

— Шак мынчан — ойт-көк үнүп, хек эдип турар үеде, ажыгыг кижээ кончуг берге боор чүве болгай, оглум. Мен база-ла бертен хектиң эдип ораарыңа черле удуп чадап кагдым...

— А хектиң эдери эки бе ынчаш?

— А күжүр хектиң эдеринде багай чүү боор, оглум. Дөрт шагның эң-не экизин сөгөп, өөрүп келир ыраажы-дыр ийин. Эдер-ле амытаннар дөгере элчеглиг, үе-үелиг. Боттарының амыдыралында база бир-ле ужуралын сөгөп кээрлер. Хек үнү бо-дур ам.

Эдер хектиң аялгазы

Эзим-каска тарай берген...

— деп улустуң ырында кирген, тоол-да безин кирген ыраажы куш-ла болгай, оглум.

— Чүү-чүү амытаннар, кажан-кажан элчегип эдер чүвөл, кырган-авай!

— Чазын эртези сүргей сыгырга эдип келир. Ол дугайында база-ла чүү дижи-ле чугаалажыр боор чүве, уттундура берип-тир. Балыкчылар-ла: «Сыгырга эде берген, ам-на ойнай берген-дир» дижи, дүне чырыдып, серээ-биле согуннаан, четкилээн турар боор чүве. Бо-ла дырлаа, матпадак деп куштар эде бээр безин, «Мал-маган сүттөлип — ак шими элбээр» ол. «Мат-падак, мат-падак» дээр, «хойт-пак-тарак, хойтпак-тарак!» деп кыйгырып олурары ол» дижи.

А хек эде бергенде, «сава чуур» кызыл үер, чулук үер-даа улаштыр бадып, ыяш бүрүзү четчип, чечектелип, ойт-сиген хөлбөңейнип-ле келир. Дүн дурту-даа кыскалаар. Бай оран таңдының бүгү-ле кээргелдиг сеткил-чүрээ салып, эриг-баарлыг эз көрүп келир хайыралыг үези ол. Ажыг кыштың аагынга, ала частың кадыыңга бажы халайып, балдыры ырбайып турар арган-дорганның аксынга көк доора хап, самдар-чанагаштарның ээгизинге хүн чинчеп келир. Бо-ла түрегдээннерниң «Тооруктуг долгай таңдым... Эзириктиг ээр-ле таңдым...» суг-суг дигилээр ийикпе, азы:

Бети чарык ашты бээр,

Бестен казып чигей-ле мен...

Арты чарык ашты бээр,

Айдан казып чигей-ле мен

— дигилеп, чоргаарланып ырлажы бээр үези бо-ла болгай.

...Чай шагда эки ажылдаан кижэ — кыш көрбөс: малын чай оьду кестирип семиртир; тараа-быдааны тарып, айын, безин, ааржы, эжегей, курудун кадырып алыр; эьдин-даа хөмөлөп, үүжеленир,

кадыг-чымчак алгы-кежин хөөдүп эттээр, дүгүн-таагызын-даа дыдып, тыртып алыр. Күске, күжүгн-даа болза хөөмээ, мыйыраан, уя-чыдының чай шагда утпас чүве ынаан, оолдарым. Шагның чайгы үези — кежээниң келир үези. Хектиң соонда көгээзин хөөмейлеп эгелээр чүве болгай.

— А ол көгээзин дээрге улуг куш бе, кырган-авай?

— База-ла бо хек ышкаш көк-бора куш-ла чүве. Чамдык улус ону хек-кулу-даа дижи. Ужуп ыңай боорга, чалгыннары дыңгыгайны бээр, оон алырга, көгө-буганың база бир аймаа ол. Хек-кулу дижи берген ужуру, хек төрээш, чуургазын боду шуглаваас, кулу — көгээзин шуглап доруктурар-ла чүве дижи боор. Та шын чүве, көргөн эвес, кым билер ону. Көгээзин эдип турар үе дээрге изиг халыын кидин-не дүжүп кээр; чаачал эвес, кааң чыл болза, тараа, хадыларның кончуг-ла суксаар — суггарылга үези. Ойт-сиген, үнүш ынчан баш тыртар.

— Оон өске чүлөр-чүлөр эдерил, авай?

— Шынап-ла, бызаа күзүн кезек када эдиген апаары-ла шын... Че, шартылаа, бызааны-даа чоор силер, сыын эдери кончуг солун. Ол үени «эткин үези» азы «сыын үези» дижи — солун-на үе чүве, хайыракан. Сарыг-бүрү эртип, хамык ыяш-даш чайгы хевин уштур. Таңды кырында хар чаап, далай кыдыыңга чаак тырта бээр, куруяк чайы-даа дижи. Куруяктар — илейтир-ле чайын чылап-чалыг бүлгээр-биле сылба тутчуп тура чайлаан. Куруяктар күстүң сөөлгү чылыг хүннеринде минтип келгеш, кылып четтикпээн ажылын ынчан девидеп кылыр боор чүве. Кулугур соок чайын билдирбес, ам бичии-ле дыдыкче үрүп келгенде, минни бербей канчаар ийик.

Чүү-даа аңның эьди эттисиг, кежи кешсиг апаар үе ол — эткин үези. Аңчы бүгүдэзиниң дөрдө дөжээ артар. Аргасыннарның одагалары чаарттынып — чалар от, чаглыг эьт-биле байырлай бээр. Ында олчалыг, омактыг, оюнуг-каткылыг чугаа-соот, тоол-домак үзүлбестээр. Чамдык аңчылар мажайты арттып алган, килейти семирп, арын-шырайы өң кире берген келгилээр, өргүүр албаны дээш, өөндө ажыл-амыдыралы дээш таңдызынга өөренип калган — чер төлү болган аңчылар хөй, оолдарым.

— А, экизин аа! Мен Бадый-оол акым-биле кажан-на аңнаар ирги бис але, кырган-авай? Боовус чок-ла, коргунчуг-дур аа.

— О, харын дедаан... Че, кижэ өзер, кидис шөйлүр чүве боор, удавас оң, хойну үндүрер четкен. Дүрген-дүрген кавырыктанып алыңар. Ам база-ла, аана-кайын, «хой орай үнгөн» деп кингирткейни бээр — дээш, сөөлгү сөстөрүн, дүрзүнчүг ажыңган кожай кадайы олчаан-на бооп, көргүзе каапты.

Мен, шынап-ла, коргун далажы берген мен.

Ол хүн хой кадарып чорааш, хамык-ла эдер амытаннарны бодап, хектерниң ында-мында үн алчып эдип турарын, мурнунда черле дыңнавайн-даа чораан чүве ышкаш, сонуграп, «олар эдип-эдип, чиде бербес болза» деп бодап хүнзедим.

Ооң-на уламындан эдер ыраажылар дугайында немештир дыңнааным каттырынчыг-даа, чиктиг-даа таныштарым бар.

Эзимнерге ырлап чоруур мырыңай-ла хүрлээ-бора ышкаш бичии хүргүл өңнүг чылбаадай деп кушкаш бар. Ол мынча деп ырлаар:

Чылбаадай, кулун тырт,

Чылбак куруяк, бе са!

Топтап дыңнаарга, шынап-ла ынча деп ырлап олурган ышкаш сагындырар...

Ол ышкаш тайганың эзимнеринде дүне эдип чоруур докпак-чаак дээр улуг-бичези торлаа хире-ле көк-бора куш бар. Дүне эзим иштинге хонган кижилерни, оларның одун, аьт-хөлүн көргөндө, дескинип, дүвүрөп эдер куш. Та ажы-төлү бар, та эжи бар чүве ийикпе, оларынга хопталап, шаагып турары ол ынаан, кым билер ону...

Межерген деп үгү аймаа куш куу сыра бажыңга ырлап олурда, топтап дыңнаар болза, хам-даа хамнаан ышкаш, доңуп дидирээ-даа ышкаш, бырыңайнып олурар болгай. Ону чүү дижирилер ийик. Кажан кезээде уя тутуп чадап каан уйгужу, чалгаа кулугур. Дүне доңгаш, көңүс удывас: «У-у-у, со-со-гуун! Ам эртен-не болзун! Хөлчөк чылыг уядан тутуп албаан черде шиве» деп сиринейнип ыглап олурар хонар. Шыяата, эртенги кызыл хүн дээп-ле келир, межерген кончуг куу сыраның шышык бажыңга, согун молдуруу дег, матпайтыр олуруп-ла алыр. Бараскан чылыккаш, шыгайны-ла бээр.

Ол душта ча-согун туткан оолдар сыра дөзүңгө кедеп каап, сымыранчып, оон дендээш «мен-мен» дижи сөс былаажып туруп-туруп, чазыпкаш, каттыр-жыр-даа, оозу одунмас. Согун мырыңай думчук бажы-биле хыгайны бээр, улуг карактарын көгөрөртир көрүп келгеш, катап-ла удуй бээр. Кайда-чүде чылыг уя боор. Ынчап олурар, согуннуң айызаан ачызында мөңгө удуй-даа бергилээр.

Маңаа база-ла кымны кочулап турары илдең. Кандыг-даа арга-ыяш иштинге олурар, бүгү назыда чылыг кадыр безин тутуп ап шыдавас, кезээ назыда соокка эрээдедир кижилер бар-ла болгай.

• Екатерина ТАНОВА,
Тываның улустуң чогаалчызы

ТЫВА ЧЕРГЕ ЙӨРЭЭЛ

Тыным болган
Тыва черим турбаан болза,
тывызыксыг
тыва чонум кайыын кээрил?
Хөрек-чүрек
хөңнүн чазап, хей-аьт кириер
хөөмейжиниң
хөглүг ырын кымнар ырлаар?
Буурул Тывам —
малчын, аңчы, ыржы оран,
бурун шагдан
маадырларны чаяап чораан.
Кадат малын
дагларыңга дозуп чорааш,
хаяларга
дайгыларын арттырып каан.
Хөңнү биче,
хүндүлээчел тыва чонум
көвей чонга
күчү-күштү улам немеп,
он-он аңгы
аймак-сөөктүг албатының

оюп эртпес
аалы болуп мөңгө артсын!
Тыным болган
Тыва черим йөрээп тур мен:
«Бурган өршээ,
буян сенден ойлавазын,
ажы-төлүң
келир өйү чырык болзун,
арат чонун
кежик-чолу келдейбезин!

• Байкара ХӨВӨҢМЕЙ,
ССРЭ-ниң Чогаалчылар
эвилелиниң кежигүнү

КЫШ

Эртенги хүн дагдан безин
элээн бедээн хирезинде,
туман-биле арнын шуглап,
думаалайлап каан-даа ышкаш,
бирде көстүп, бирде чаштып,
бижиргээниң чаңнап туру.
Дескиндир топтап көрөм:
дээр-даа, чер-даа катчы берген.
Аргада төш Соок-Ирей дег,
ак хар бөргүн кедип алган.

Хөнү шиви будуктарын
Хөвөң хар-биле шимеп алган.
Кыштың черле кылбазы чок:
хыраа безин сонга хээлээн,
крышалыг бажыңнар-даа
кыштың чаңын өттүнгештиң,
кылын харны энчек кылып,
кырын шыва тыртып алган.
Ажы-төлдүң оюну безин
ак хар-биле дүрзү тудар,
хөглүг оолдар, кыстар-даа
хөртүк-биле каккылажыр.
Кырганнарның кылажы-даа
кыжырт-кыжырт кыннып чоруур...

• Лидия ООРЖАК,
Тываның Чогаалчылар
эвилелиниң кежигүнү

ШҮЛҮКЧҮГЕ

Чүс-чүс сөстөр оюнунга «эзирир»
Чүрек аагын уран ырга чаяап каан,
Чүдүлгези, сүзүглели — шүлүк, ыр
Шүлүкчүлөр, чиик-чаагай амыр бе?

Демир-үжүк бажы ыглап, дембээрээр,
Дешлик сеткил чажыдынга аза бээр

Сагыжыңар човуурундан ыглап аайн,
Чаңгыс дашка шимеңерге «эзирийн».

Шүлүкчүлөр, «кундагаңар» сөңнеңер,
Чүрээм хөөрөп, шуугазын, ыглазын!

ТҮРЕГДЕЛ

Хөрээмейде хөлбөң-ногаа күзелдин
Көстүг оду оя чип кээр дүнелер,
Эриин ажыр хайнып мөөрзөн

сарыннал —
Эзир куштуң аспаанда дег шүлүктөр.

Чүзүн-баазын бодалдарның былдазы —
Чүрээмейде шыгжаттынмас аарышкы.
Самбай кадак тутуп алгаш, чалбараан
Чарынчының төлге шиппээн сымыды.

Өөндө курлуп, тыртыг баскан ие дег,
Өрге манаан сары-даа дег, элдептиг
Сагыш-сеткил човулаңы — дажыг хем,
Саазыңга адаан, чарлаан чараш даш.

Коргулчунун хойладап каан шүлүктөр,
«Хонууң, шагың келген-дир» деп түрөттү.

МООНДАКТЫГ-ЛА ВАЙБЕРНИ

(Ирониялык монолог)

Чонум тыпсып, чүглөп берген
«Чогаалчы» деп ыдык адым
«Астып алгаш», чоруп бердим.
Арын-нүүрге бергезин аар...

Борбак бажым соора барган
Бодумнуң-на буруум-дур ийин.
Чажыргаш-даа канчаар ону
Чадаарда-ла, чай-хос чок дээн.

Бичии чүрээм иштеп чоруур,
Бижиир чүвем «даалың» долу.
Хөөкүй ботту чардыктырар
Хөй-ле чылдак черле төнмес.

Ава кижии албан кылып,
Артап болбас хүлээлге хөй.
Ында-хаа ыяп киржир,
Ылап херек чүү-даа болур.

Үүлө, чымыш ажилыңа
Үе-шагым черле четчир.
Баштактанган шоодуумнуң
Баажызын ыдып берейн.

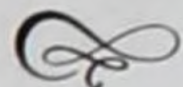
Угаан бышкан «тенээм ыйнаан»
«Угжок» чүүлге алзывыткаш...
Өртемчейиниң «четкизинге»
Өрү-куду селгүүстээр мен.

«Төрөлдер» дээш, «чаңгыстар» дээш
Төнмөстөп баар медээлерден
Оспаксырааш дезипкеш-даа,
Оон база алзыптар мен.

Вайбер, фэйсбук, инстаграмнап,
«Бажым ирип» орбаан болза,
Чечен чогаал ажилымны
Чедир бижип алыр ийик мен.

Сагымжымның дойлушкунун
Саазында бо илереттим.
Бодум нүүрүм шивегейлээн
Бодалдарым бодараттым.

Нина СЕРЕНОТ.

СУРАГЛАП ЧОР!

Кажанда-даа каяа-даа бол,
чорааныңда,
Кара баарың ажыш кыннып
сактып келир,
Кады өскөн ханың чаңгыс төрзөннериң,
Кайы хире чору сен деп сураглап чор!

Элеп түрөп, эки баактыг чорзуңа-даа,
Эгин-кожа ойнап өскөн төрзөннериң
Ава биле хиниң тудуш чаяттыңан,
Акы, угба, дуңмам бар деп утпайн чору!

Чараш, чаагай эки чурттап
чорзуңа-даа,
Чаңгыс аалга аваң, ачаң өстүрүп каан.
Чаңгыс хлеб үлөжип
өскөн төрзөннериң
Чедип алгаш, кады чору черле кагба!

Кидирээштиг оруктарлыг чуртталгада
Кижии күжүр өөрүшкүнү, муңгаралды
деңге көөр.
Кады төрзөн хиниң тудуш
акы-дуңмам
Кандыг-даа бол, байдалыңда
холун сунар!

Роланда ШАВЫ.

Аяк шайны аартап ора...

ЧАШТАРНЫ КИЖИЗИДЕР ӨГБЕЛЕРИВИСТИҢ ЧАҢЧЫЛЧААН АРГАЛАРЫ

Тыва кижиниң ажы-төлүн өөредир,
сайзырадыр, кижизидер делегейи
— өг-бүлө. Бүзүрелдин, идегелдин,
ынакшылдың уязы — өг-бүлө. Кижиниң
сагыш-сеткил культуразының, деле-
гейге көрүүшкүнүнүн, бүгү талазы-
биле мөзүлүүнүн быжыг өзө өг-бүлө
иштинге тургустунар. Культурлуг
ниитилел төлөптүг кижиден эге-
лээр. Төлөптүг кижини өг-бүлөгө
кижизидер. Чүс-чүс чылдар дургу-
зунда өгбелеривис тыва ёзу-би-
ле ажы-төлүн кижизидип, чаагай
чаңчылдарын сагып чоруур, мөзү-
бүдүштүг эрге болгаш кыска кончуг
чоргаарланыр чорааннар.

Ёзулуг эр кижии — аал-оранының ажил-
агыйжы ээзи, өдөк сыңмас малының ху-
магалыг кадарчызы, чараш аажы-чаңның
болгаш ак сеткилдин эдилекчизи, төрзөн
чуртунуң ёзулуг хамаатызы, чонунуң
чоргааралы.

Ёзулуг кыс кижиниң сагыш-сеткил
культуразы, ак сеткилдиг болуру, улуг
кижини хүндүлээр, ажил-ишке хандык-
шылдыг ужурун ыдыктыг негелделерин
сагыры-биле холбашкан болур.

Чаш төлдү ужуру сагыш кылдыр
кижизидип каар болза, бүгү назынында
мөзүлүг кижии болур. Ужур билер кижии-
лер дээрге ада-иезиниң адын довуракка
бораштырбас, чонунуң төлөптүг оолдары
болуп, бүгү назынында мөзүлүг кижилер
болур.

Өгбелеривистиң чаштарны кижизидер
чаңчылчаан аргаларының кыска даңзызы:
Өггө улуг назылыг кижии кирип кээрге,
олурган чаштар хүндүткелдиг туруп ке-
лир. Улуг назылыг кижии көргөш, бичии на-
зылыг кижилер олурар болза, мелегейлер
апаар дижир.

Бичии чаштар улуг кижиниң мурну-биле
эртпес. Бичии чаштар улуг кижиниң мурну-
биле эртер болза, кедизинде кырып кел-
геш, хүндүлөдир кижизии чок апаар дижир.
Бичии чаштар улуг кижиниң адын дорт
адавас. Бичии чаштар улуг кижиниң адын
адаар болза, боску ыжар дижир.

Улуг кижилер кайы-бир өггө чыгып
келгеш, чугаалажы бээрге, бичии чаш-

тар дашкаар үнер ужурулуг. Улуг назылыг
улустуң чүглө боттары чугаалажы чугаа-
зын бичии чаштар дыңналас ужурулуг.
Улуг улустуң чугаазына бичии чаштар
дооразындан киришпес чаңчыл турган.
Улуг улустуң чугаазына киришкен би-
чии чаштың кулаа дүлөй апаар дижир.
Улуг назылыг кижии бичии чашка чүве
бээрге, ийи холдап алгаш, четтирге-
нин илередир. Улуг назылыг кижии чүве
бээрге, чаңгыс холдап алырга, бүгү
назынында чааскаан чурттаар дижир.
Өске кижиниң чүвезин оорлапас. Ак-
тыг кижиниң чүвезин оорлап чораан
кижии хилинчектенип өлүр дижир. Кижии
кандыг-даа өнчүнү карак кызыл ажил-
дап, дерин төп чорааш, чедип алыр.
Ынчан аас-кежик болгаш чедиишкин
кижиге доктаар, өгден ыравас болур.
Ада-иезин, дөргүл-төрелин, эш-
өөрүн мегелевес. Мегечи кижии кара
нүгүл тарадыр дижир. Оор, мегениң
оруу чаңгыс — тамыга кирер дижир.
Чаш кижиниң аксы быжыг болур. Улус
аразынга палырааш болурга, сек көргөн

кускундан дора көстүр дижир. Улус ара-
зынга сөс октаар кижии сөөлүндө барып
чааскаан чоруур салым эдилээр дижир.

Бичии кижии таакпылап болбас. Би-
чиизинде таакпылаан кижиниң чеди
өкпеэи эстип калыр дижир. Бичии кижии
арага ижип болбас, угааны сээдең
апаар дижир. Бичиизинде арага ишкен
кижии кырып бергеш, кирер өг тыппас.
Бичии чаштар черден үнген чечек чулбас,
өл хаак сыкпас, ногаан терек ужурубас,
дириг амытанның амызынга хол четпес.
Элээдилер болгаш аныктар улуг улус-
биле сөс маргышпас, өг чанынга кып-
сынчыг кылдыр сыгырбас турган. Азаның
кулаа кончуг дыңнангыр, ынчангаш сыгы
болган черге хамыкты мурнай келир ди-
жир. Аал чанынга кыпсынчыг сыгыраары,
кускуннаары хоруглуг.

Ада-иезиниң хан төрөл кижилерин үш
ада дужундан бээр билер болур, ооң кол
ужуру болза, хан төрөл кыс болгаш оол
кижилер өг-бүлө тутпас.

Улуг өгбевис
М.Б. КЕНИН-ЛОПСАН.

ТЫВА ХЕМЧЭЭЛДЕР

Кайы-бир чүүлдү чиге хемчээриниң
сан-түң аргалары шаанда көшкүн тыва
чонга чок чораан. Амыдыралының аайы-
биле янзы-бүрү чүүлдерни хемчээриниң
бөдүүн аргаларын ажыглап чорааннар.

Кайы-бир чүүлдү кижиниң мага-
бодунуң мөчүлөринге деңнеп, чижеглеп
хемчээр турган.

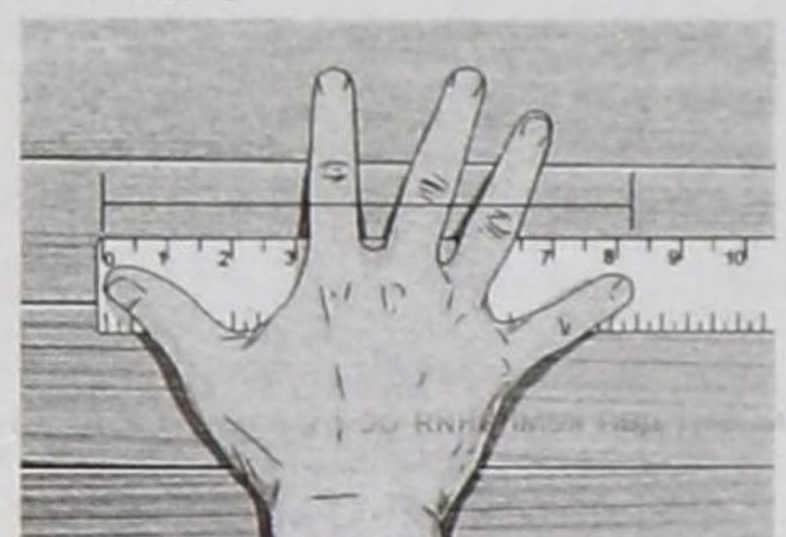
Узунунуң хемчээли:

Бир илиг — чаңгыс салааның доора
дурту хире.

Ийи илиг — ийи салааның доора дурту.
Үш илиг — үш салааның доора дурту.

Дөрт илиг — дөрт салааның доора
дурту.

Беш илиг — холдуң беш салаазының
доора дурту.

Илиг деп хемчээлди колдуунда
беш илигге чедир санаар, оон ыңай
салааларның карыштары-биле тыва улус
хемчээр чораан.

Мугур сөөм — дөрт салааны чудурук-
тангаш, эргек салааны адыр тудуп хем-
чээр. Ооң узуну чудуруктанган айтыр
салаа биле эргектиң бажыңа чедир.

Узун сөөм — айтыр салааның ба-
жыңдан улуг эргектиң бажыңа чедир
хемчээр.

Карыш — ортаакы узун салаа бажы
биле улуг эргек бажының аразында

хемчээр.

Улуг карыш — дөрткү салаа бажы биле
эргек бажының аразында хемчээр.

Кыры дурту — холдуң кырызының узуну
хире хемчээр.

Хол дурту — эгинден холдуң салаа-
ларының бажыңа чедир хемчээр.

Төш чарты — узадыр туткан холдуң
салаа бажыңдан төш өртүзүңгә чедир
хемчээр.

Кулаш — ийи холду чада тутканының
узуну хире хемчээр.

Бир базым — буттуң бир базымы хире.
Соңгу буттуң ээжээнден бурунгаар баскан
буттуң бажыңа чедир хемчээр. Узунну
базымнап хемчээр чоруу баар. Бир ба-
зым, ийи базым...

Ишкириниң хемчээли:

Бир пак (аас) ишти — кижиниң аксының
ишкири хире.

Адышишти — чаңгыс холдуң адыжының
ишкири.

Улуг адыш — ийи холдуң кожа туткан
адыштарының ишти.

Куспак ишти — куспактай туткан ийи
холдуң салааларының иштиниң хем-
чээр.

Бедиин хемчээрде, кижиниң хол-будун
адап тургаш, чижеглеп тодарадыр. Чи-
жээлээрге, майык, дискөк азы бел хире
дээн ышкыш.

Көк Кожай.

ХӨЙ АЛБАН-ХҮЛЭЭЛГЕЛИГ ТӨПТЕН ЧАГЫГНЫ КИИРИП БОЛУР

Тыва Республиканың Национал архивинче дилег кириери оон мурнундагызындан-даа бөдүүн апаар. 2021 чылдың октябрь 18-тен тура Тыва Национал архивтин берип турары хандырылгаларын алыры-биле дилег кириерде, сайгарлыкчылар-даа, даштыкы-даа хамаатылар, чурттакчы чон-даа РФ-тин күрүне ачы-дузасы чедирер чаңгыс аай порталы Gosuslugi.ru, таварыштыр хуу арынындан чагыгны кирип болур.

Оон эки талалары: дүне-даа, хүндүс-даа бодунга эпиги кандыг-даа черден бо хандырылганы ап болур. Оочур чок, билдиришкини кирипкеш, күүседип турарын база көрүп болур дээш оон-даа өске.

Кандыг-даа хамааты кижиле албан черинчи сайтынынче <https://gosarhivrt.ru/> киргеш, РФ-тин күрүне ачы-дуза порталынын оң талазында логотипинче баскаш, айтыгже кирер. Оон бодунуң хуу арынынче логин азы паролун баскаш кирер. "Начать" деп черни басыптарга, чаңгыс аай күрүне ачы-дуза порталын таварыштыр ап болур хандырылгаларның даңызы көстүп келир.

Тыва Республиканың Национал архивинче чылдың-на 4 муң ажыг социал болгаш хоойлу-дүрүм шинчилег чагыглар кирип турар. Оларның темалары яны-бүрү: ажыл стажын бадыткаарынын, ажыл төлөвиринин хемчээлинин, күрүне болгаш албан черлеринден шаңналдарын, ат тывысканынын, албан черин эде адаанынын, Кыдыкы Соңгу чүктүң болгаш аңаа деңнеттинген черлерге сургакчылаашкыннар дугайында дээш оон-даа өске.

Күрүне ачы-дузанынче чагыгны кириген түңнелин архив шынзылгазы, ушта бижилге азы архивтен хоолга кылдыр бээр.

Архивтен ушта бижилгени дараазын-

да документилерге үндезилеп тыпсыр: ажылче хүлээп алганынын, ажылдан үнгенинин, өске албан-хүлээлгеже шилчиткенинин, шөлээни бергенинин дугайында дужаал (айтышкын), ажылдың бижимел керээзи болгаш дугуржулгазы, Т-2 деп хевириниң картотекалары.

Ажыл төлөвиринин хемчээлинин дугайында архивтен медээни алырда, хууда агар саны (шалың төлөвири кирип турган карточкалар), санажылга, төлөвир даңзылары, санажылга саазыннары дээш өске-даа чүүлдерге үндезилээр.

Күрүне болгаш албан черлеринин шаңналдарын (орденнер, медальдар, хүндүлүг аттар) алганын ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң, РСФСР-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң чарлыктары, ССРЭ-ниң, РСФСР-ниң, АССР-ниң күрүне шаңналдарын тывысканынын протоколдары, доктаалдары-биле бадыткаар.

Албан черин эде адаан барымдааны доктаалдарга үндезилеп бадыткаар.

Кыдыкы Соңгу чүктүң районнарынче болгаш аңаа деңнеттинген черлерге сургакчылап чораанын бадыткаарда, архивтен ушта бижидилгелерни дужаалдарга болгаш айтышкыннарга үндезилеп кылыр.

Федералдыг хоойлунуң 2006 чылдың май 2-ден тура 2-ги пунктузунуң 8-ки чүүлүнүң болгаш 1-ги пунктузунуң 11-ги чүүлүнүң дүүштүр шупту хевириниң чагыгларын бүрүткээн хүнүнден тура 30 хонук дургузунда күүседир.

Тыва Республиканың Национал архивини чагыгларны "Тыва Республиканың хөй албан-хүлээлгелиг төвүндөн", Россиянын почталарындан, албан чериниң электронуг почтазынче болгаш сайтынынче кирип болурун дыңнадып турар.

Тыва Республиканың Национал архивини.

«Демография»
национал төлөвилел

КУШ-КУЛЬТУРА КИЧЭЭЛИНГЕ ЫНАК МЕН

Сорук кирер онза сөстөрүн улуг назылыг Александр Донгакович Сарыгбаев чугаалаан. Ол Хову-Аксынын дазылга-бажынында чурттап турар.

Эртениң-не күш-шыдалын дадыктырар дээш, эш-өөрү-биле кады чыскаалыптар. Хөгжүм үделгелиг күш-дамыр дадыктырар кичээл ынчаар эгелээр. Сула шимчээшкыннерни улуг улустуң назы-ханы болгаш кадынын байдалына таарыштыр кылган. Дазылга-бажынында массаг болгаш күш-культура шагын эмчи сестразы Чечек Ооржак удуртуп эрттирер.

Хоюг болгаш оожум чараш аялганын аайы-биле мергежилдерни тавар кылып, сеткил-хөңнүн часкарып алырга, «эртежи кижиле эзерлиг атка дужар» дээр-биле демей, өөрүшкүлүг, омак-сергек болур.

«Сула шимчээшкыннерни кылган соонда, чаа төрүттүнүп келген чүве дег эрестиг апаар-дыр мен. Шимченмеске, оон салдары кадыкшылга дораан көстүп келир. Бо мергежилдерни кылыптарга, ыстап-шылаан мага-бот сергеп келир. Күш-культура кичээлинге ынак мен» — деп, Александр Донгакович өөрүп турар.

Хүн бүрүдө күш-культура кичээлдерин «Демография» национал төлөвилелдин шугуму-биле ынчаар эрттирер турарын республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызынын парлалга албаны медеглээн.

Р. ДЕМЧИК.

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш
харылзаа яамызы.

Кол редактор
А.Н. АРАКЧАА.

Редакцияның болгаш
үндүрүкчүнүн адреси:
667000. Тыва Республика
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100,
каб. 29, 32

РЕДАКЦИЯНЫҢ
ТЕЛЕФОННАРЫ:

Редактор — 2-01-35.

Чарлал килдизи — 2-01-35, 2-18-10

Менеджер: Е.Э. Иргит. каб. 309

Солун чыскаакчылары:

С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак — 2-17-94

Корректор: Ч.Н. Мачык, А.А. Лагзы
— 2-17-94

Харылзаа, информация тех-
нологиялары болгаш массалыг
коммуникациялар адырынга хай-
гаарал талазы-биле федералдыг
албанын Тыва Республика тала-
зы-биле эргелели «Шын» солунну
2012 чылдың декабрь 3-те бүрүт-
кээн. Херечилелдин дугаары — ПИ
№ТУ17-00068.

Солунну «Тываполиграф» АН-ге
парлаан.

(Индекс: 667000. Тыва Республика,
Кызыл, Щетинкин болгаш Кравчен-
ко, 1).

Солунда парлаттыг материал-
дарның авторларының бодал-
дары редакцияның туружу-биле
дүүшпейн барып болур. Айыттыг
саннары болгаш өске-даа фактыла-
ры, дыңнадыглары дээш авторлар
боттары харыылаар.

Чагыдылга индекси: хуу кижилер-
ге — П6855, организацияларга —
П6860

Солун неделяда ийи катап үнер
(среда, суббота).

Номерни парлалгаже дужаганы:
график езугаар — 21.00, херек кы-
рында — 18.00.

Солун келбейн барганда, 2-11-52
телефонче долгаар.

2021 ЧЫЛДА «ШЫН»
СОЛУННУҢ ЧАГЫДЫЛГАЗЫ:

БИР ЭВЕС РЕДАКЦИЯДАН
ЧАГЫДАР БОЛЗА,

ЧАРТЫК ЧЫЛДА — 960 рубль.

ПОЧТА ДАМЧЫШТЫР

ЧАГЫДАР БОЛЗА,

ЧАРТЫК ЧЫЛДА —

1212,24 рубль.

Тел.: 2-01-35

СОЛУННУҢ САЙТЫЗЫ:

//shyn.ru

ЭЛЕКТРОННУГ ПОЧТАЗЫ:

shyntuva@mail.ru

shyntuva@yandex.ru

Тираж: 4000 кезек

Чарлал — Реклама

ИЗВЕЩЕНИЯ

В администрацию Тоджинского района поступило заявление от гражданки Российской Федерации **Дембирел Алдын-кыс Анатольевны** о предоставлении земельного участка из земель населенных пунктов в аренду, с кадастровым номером 17:11:0401013:689, с разрешенным использованием — ведение огородничества, общей площадью 1130,0 кв.м., расположенного по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Тоджинский район, с. Ий, улица Молодежная дом 26 «А».

В рамках действующего законодательства в течение 30 дней со дня опубликования данной информации администрация Тоджинского района принимает письменные возражения по данному заявлению.

Начальник отдела по земельным и
имущественным отношениям Ичин-Норбу М.С.

Администрация Пий-Хемского кожууна информирует о возможном предоставлении земельного участка в аренду, из категории земель населенных пунктов, сроком на 20 (двадцать), разрешенное использование — для индивидуального жилищного строительства.

Месторасположение — Российская Федерация, Респу-
блика Тыва, Пий-Хемский район, с. Сесерлиг, ул. Мандараа, д. 28 «Б», общей площадью 1079 кв.м., с кадастровым номером 17:08:0801001:603.

В рамках действующего законодательства в течение 30 дней со дня опубликования данной информации Отделом земельных и имущественных отношений администрации Пий-Хемского кожууна принимаются письменные заявления по данному заявлению.

Начальник отдела земельных и имущественных
отношений Торлук С.В.

Администрация Каа-Хемского района Республики Тыва информирует о предоставлении гражданке **Черниченко Елене Александровне** в аренду земельный участок из категории земель населенных пунктов с кадастровым номером 17:04:4000001:462, находящийся по адресу: Российская Феде-
рация, Республика Тыва, Каа-Хемский район, с. Сизим, местечко Шуй, с разрешенным использованием — Для индивидуального жилищного строительства, общей площадью 2500 кв.м.

Заинтересованные в предоставлении земельного участка граждане вправе подать заявление о намерении участвовать в аукционе на право заключения договора аренды в течение 30 календарных дней с даты опубликования настоящего объявления по адресу: Республика Тыва, Каа-Хемский район, с. Сарыг-Сеп, ул. Енисейская д.143 с понедельника по четверг с 9.00 часов до 15.00 часов администрация Каа-Хемского района.

Консультант по земельным вопросам администрации
Каа-Хемского района РТ Шожунчап А.А.

ИЗВЕЩЕНИЕ

от 13 октября 2021 г. с. Кунгуртуг

В администрацию муниципального района Тере-Хольский кожуун Республики Тыва поступило заявление от гр. Рос-
сийской Федерации **Найдан Лилия Ивановны** о предоставлении земельного участка в аренду на 20 лет из земель населенных пунктов — для индивидуального жилищного строительства, расположенного по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Тере-Хольский район, с. Кунгуртуг, ул. Заречная д. № 43 общей площадью 750 кв.м, с кадастровым № 17:19:0101006:336.

Лицам, заинтересованным в предоставлении данных участков, в течение тридцати дней со дня опубликования и размещения необходимо подать письменное заявление, также для ознакомления со схемой расположения земельного участка по адресу: 669703, Республика Тыва, Тере-Хольский район, с. Кунгуртуг, ул. Комсомольская дом № 62, отдел по земельным и имущественным отношениям администрации Тере-Хольского кожууна, тел.: 89233826187.

Администрация муниципального района Тере-Хольский кожуун Республики Тыва

Начальник отдела архитектуры, строительства
и земельно-имущественных отношений
администрации Тере-Хольского кожууна
Сандывай С.Ч.

ИЗВЕЩЕНИЕ

от 21 октября 2021 г. с. Кунгуртуг

В администрацию муниципального района Тере-Хольский кожуун Республики Тыва поступило заявление от гр. Российской Федерации **Август-оол Аржаан Августовны** о предоставлении земельного участка в аренду на 20 лет из земель населенных пунктов — для индивидуального жилищного строительства, расположенного по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Тере-Хольский район, с. Кунгуртуг, ул. Заречная, д. № 39 «а» общей площадью 1500 кв.м, с кадастровым № 17:19:0101006:304.

Лицам, заинтересованным в предоставлении данных участков, в течение тридцати дней со дня опубликования и размещения необходимо подать письменное заявление, также для ознакомления со схемой расположения земельного участка по адресу: 669703, Республика Тыва, Тере-Хольский район, с. Кунгуртуг, ул. Комсомольская дом № 62, отдел по земельным и имущественным отношениям администрации Тере-Хольского кожууна, тел.: 89233826187.

Администрация муниципального района Тере-Хольский кожуун Республики Тыва

Начальник отдела архитектуры, строительства
и земельно-имущественных отношений
администрации Тере-Хольского кожууна
Сандывай С.Ч.